
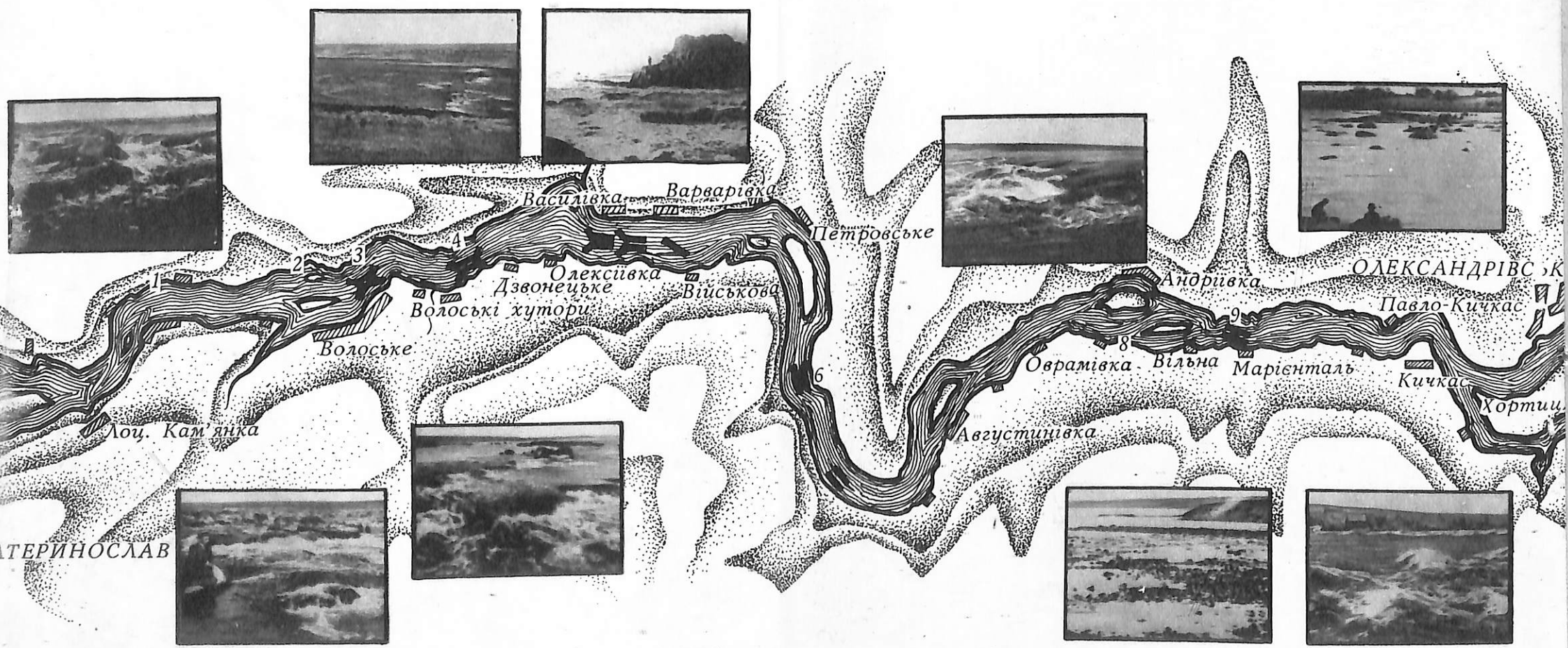

Пороги

- 1 Кодацький
- 2 Сурський
- 3 Лоханський
- 4 Дзвонецький
- 5 Ненаситецький
- 6 Вовніговський
- 7 Будильський
- 8 Лишній
- 9 Вільний

...гове Хортинца - сачині болюман'и
 ...островах Дмитра на величчю
 ...світлина баренорочна, зрештою на
 острові св. Григорія, полюбивши своє
 ...мисля Великий Арменит Григ
 в Росії на Дмитру(1).

Д.І. ЯВОРНИЦЬКИЙ

**ДНІПРОВУ
ДОРОГУ**

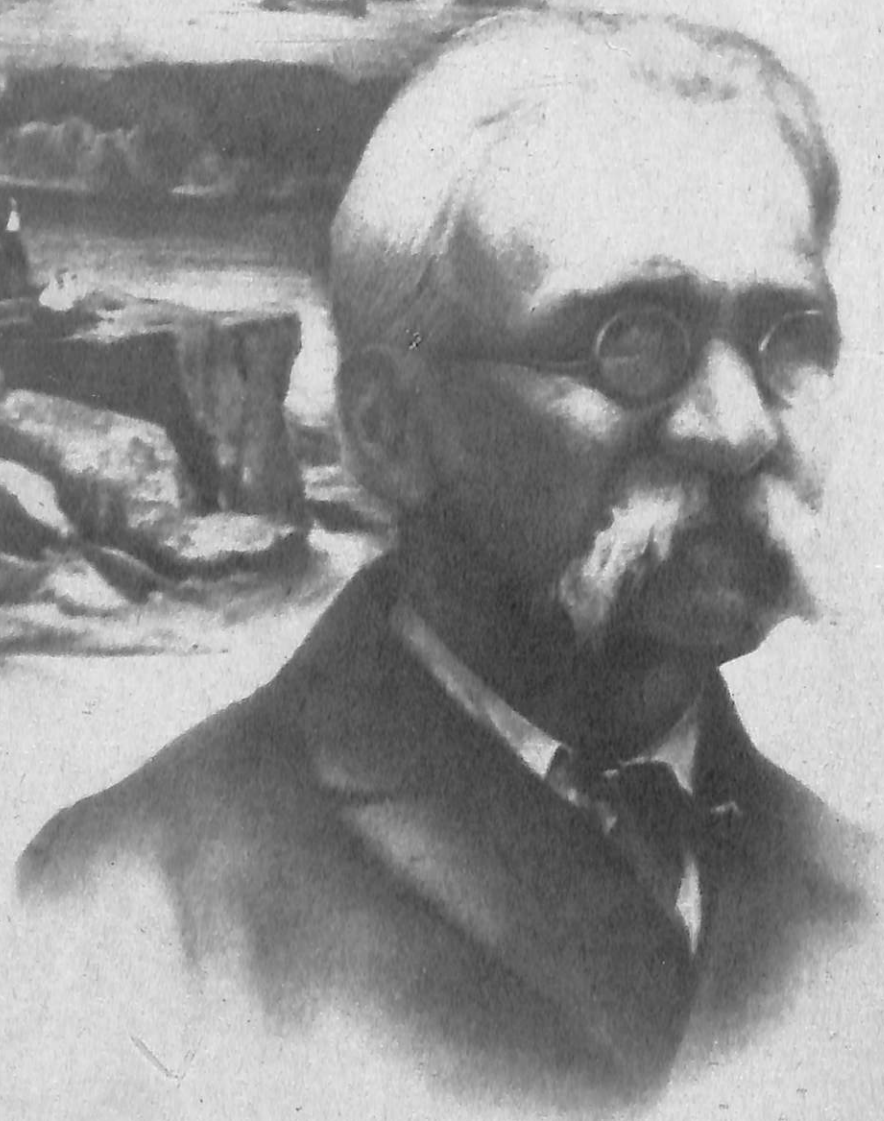
Острів Коршун - самий великий в
середній частині Дніпра на вис.

острівів. Названий так, як і
острів св. Трійці, який був
своєю власністю Великого
Князя Литви та Русі на Дніпрі
Коршун (2).

Д.І. ЯВОРНИЦЬКИЙ
**ДНІПРОВІ
ПОРОГИ**

Географічно-історичний нарис

Д.М.В. Дваричиті

Дніпропетровськ
«Промінь»
1989

ББК 26.891 (2Ук)
Я22

Текст друкується за виданням:
Яворницький Д. І. Дніпрові пороги.
Харків: ДВУ, 1928.

Книга відомого українського історика, етнографа і археолога, академіка Д. І. Яворницького є результатом багатолітньої роботи по дослідженню унікального явища природи — Дніпровських порогів. Розраховано на масового читача.

Книга известного украинского историка, этнографа и археолога, академика Д. И. Яворницкого есть результатом многолетней работы по исследованию уникального явления природы — Днепровских порогов. Рассчитано на массового читателя.

Відповідальний редактор
завідуючий відділом історії
феодалізму Інституту історії АН
УРСР, доктор історичних наук
В. А. Смолій

Рецензент
старший науковий співробітник
Інституту історії АН УРСР,
кандидат історичних наук
О. І. Гуржій

Макет та оформлення
О. М. Буцкова

Я 1805040700-074 16-89
M219(04)-89

ISBN 5-7775-0081-1

Видано в Харкові, 1996, переклад
комп'ютерним способом оформлення

ЛЮДИНА, ПОВНА ЛЮБОВІ І ЗНАНЬ

Дмитро Іванович Яворницький... Це ім'я овіяне легендами. З ним пов'язані малоімовірні, на перший погляд (для тих, хто не знав близько вченого), пригоди при розшуках залишків козацької старовини. Копіткий збирач народних переказів і спогадів, він сам став героєм багатьох з них. Його знало і щиро поважало чимало людей. Дружбою з ним пишались. Яскраві публічні виступи на історичну тематику, цікаві, часом інтригуючі публіцистичні та наукові твори — все це приваблювало до нього. Чуйність, відвертість і доброзичливість були характерними рисами дослідника. Протягом довгого життя у Д. І. Яворницького існувало і немало недругів, заздрісників, переслідувачів-урядовців. Деякі з них потім досить вдало використали популярність і славу вченого в своїх корисних інтересах. Але, незважаючи на ніякі перешкоди, вже в кінці минулого століття зійшла його зірка, коли він набув широкої відомості на Україні — на любій серцю батьківщині, де за палку пристрась до історії Запорізької Січі трудові люди нарікли Дмитра Івановича «запорізьким батьком».

Характеризуючи багатогранну діяльність Яворницького, видатний український радянський поет-академік М. Т. Рильський влучно відзначив: «Це був учений і діяч з дуже широким колом інтересів: історик, археолог, фольклорист, етнограф, лексикограф, письменник-прозаїк, що пробував свої сили й у віршуванні. Але в центрі його уваги була історія Запоріжжя, в яке він був по-юнацькому закоханий». На думку Рильського, «запорізький характерник» (так по-доброму він називав Яворницького) — це «одна з найсвоєрідніших постатей і один із найцільніших характерів».

Така багатогранність творчих пошуків, неординарність мислення, причетність до найбільш важливих питань суспільного життя, зрозуміло, не могли б розвиватись поза різнобічних контактів і стосунків з представниками тогочасної передової інтелігенції. В різний час він зустрічався чи листувався з провідними діячами науки і культури: Л. М. Толстим, М. І. Костомаровим, І. Ю. Репіним, М. Л. Кропивницьким, М. К. Садовським, П. К. Саксаганським, В. В. Стасовим, О. І. Купріним, М. В. Лисенком, М. М. Коцюбинським, А. П. Чеховим, О. М. Горьким та іншими. Багато з них звертались до Дмитра Івановича за фаховими консультаціями. Він же, в свою чергу, шукав у своїх друзів і знайомих поради та підтримку.

Говорячи про визначний талант якоїсь певної особи, ми, звичайно, не можемо не зацікавитися тим живлючим ґрунтом, на якому він зріс, а також тим суспільним середовищем, де сформувався світогляд тієї людини. Конкретно це стосується і Д. І. Яворницького, який в своїх поглядах еволюціонував від позиції ліберально-буржуазного вченого до повного визнання Радянської влади. Йй він вірно служив до останніх днів життя науковими пошуками та активною участю в соціалістичному будівництві.

Метричний запис сухо зафіксував, що в родині сільсько-го диякона с. Соснівки Харківського повіту (нині с. Борисівка Дергачівського району Харківської області) 7 листопа-

¹ У деякій історичній літературі зустрічається дата народження Д. І. Яворницького 26 жовтня.

¹ Цит. за кн.: Гапуненко І. М. Дмитро Іванович Яворницький. — К., 1969. — С. 4.

¹ Оригінал цього важливого документа зберігається в рукописному відділі Інституту літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка, ф. 25, № 22.

² За іншими даними, це трапилось у 1886 році. — Див.: Гуржій І. О., Петренко В. С. Видатні радянські історики. — К., 1969. — С. 237.

1855
да (25 жовтня за старим стилем)¹ 1855 року народився Дмитро, Іванів син, Яворницький. Початкову освіту він здобув удома. Батько часто читав йому літературні твори на історичну тематику, зокрема М. В. Гоголя, а також поезії Т. Г. Шевченка. З переказів, легенд, українських народних пісень і дум, почутих від бабусі, він довідувався про побут, звичай і ратні подвиги запорізьких козаків та їх ватажків. Перші юнацькі враження виявились незабутніми. Так, читання «Тараса Бульби» Гоголя, за виразом самого хлопця, «кинуло» в його «серце ціле полум'я страсті» до героїв книги, до всього, що було пов'язане з Запорізькою Січчю.

Після опанування «домашньої науки» юнак поїхав до Харкова здобувати середню освіту. Під час навчання в школі з ним трапився прикрий випадок, про який він потім з досадою згадуватиме не один раз. З цього приводу він якось написав: «Дід і батько мій писалися Яворницький, а мені у школі якийсь дурень причепив букву «Е» і вийшов я Еварницький, а воно на ділі «явор», дерево таке, що здається на клена, тільки лист зеленіший, з зубцями на кінцях і більше від листа клена»¹. Ось чому на більшості праць, опублікованих Дмитром Івановичем, стоїть прізвище Еварницький (до 1917 р.).

Закінчивши повітову школу в 1874 році, Яворницький три роки прочився в Харківській духовній семінарії. Очевидно, тут не обійшлося без впливу батька-священнослужителя. Проте, не довчившись двох останніх богословських класів, він без особливого жалю залишив стіни семінарії і в тому ж 1877 році успішно склав іспити на історико-філологічний факультет Харківського університету. Будучи студентом вищого закладу, молодий дослідник відразу включився в кипучий науковий пошук: почав збирати і вивчати спеціальну літературу, опрацьовувати джерела з історії запорізьких козаків. У 1881 році Яворницький з успіхом закінчив університет і одержав можливість залишитись у ньому для підготовки до викладацької роботи на кафедрі російської історії. Але його жагуче бажання дослідити і висвітлити на сторінках своїх праць запорізьку давнину не обминули складні наслідки. Перші ж публікації Дмитра Івановича з цієї проблематики викликали різке невдоволення консервативно настроєних істориків і безпосереднього керівництва, привернули особливу увагу царських сановників. У зв'язку з цим його було проголошено «сепаратистом» і позбавлено права викладати в університеті. Як до цього поставився сам Д. І. Яворницький, видно з його листа до вчителя Полтавської гімназії Г. І. Маркевича від 4 жовтня 1884 року: «Якби Ви знали, як я люблю своє Запоріжжя і його сердешних сіромах?! Все готовий залишити, з усім готовий розлучитися, лише б тільки одна моя нога могла стояти на священній для мене землі! До речі, це так. Але що ж з того? Невже я сепаратист? І не думав і не думаю бути сепаратистом»¹.

У 1885 році через обставини, що склались в університеті, без будь-яких матеріальних засобів до існування Дмитро Іванович був змушений залишити Харків і переїхати до Петербурга², щоб читати там у гімназії та на педагогічних курсах лекції з історії. Фізичні й розумові перенавантаження, нестатки, сімейні ускладнення привели до того, що в 28 років він майже весь став сивим. У Петербурзі царські органи влади продовжували переслідувати його за роботу по вивченню й пропаганді історії українського народу. Незважаючи на все це, вчений, як і раніше, кожного літа виїжджав на Запоріжжя і проводив там археологічні розкопки.

У 1892 році Яворницького об'явили політично небла-

гонадійним і вислали до Ташкента без права займатися викладацькою діяльністю. Але і в Середній Азії він не припинив дослідницької роботи. Про це свідчить вихід у світ його праці «Путівник по Середній Азії в археологічному та історичному відношенні від Баку до Ташкента» (1893).

Три тяжких роки він провів у Середній Азії у заслання та один рік у Варшаві, де працював позаштатним чиновником особливих доручень при Казенній палаті. Лише в 1897 році, після довгих поневірянь, Яворницькому нарешті знову вдалося зайнятися наукою. На цей раз він одержав посаду приват-доцента в Московському університеті на кафедрі історії Росії. Тут Дмитро Іванович читав лекції з історії українського козацтва, розповідав про археологічні експедиції на Запоріжжя. Але й у Московському університеті склались не дуже сприятливі умови для наукової роботи: позначилось негативне ставлення до його предмета реакційно настроєної професури. Тому захист магістерської дисертації, який він запанував, було вирішено проводити в Казанському університеті (1901). На захист вчений представив виправлений і допрацьований перший том «Історії запорізьких козаків», який вийшов у Москві в 1900 році другим виданням (перше здійснене в 1892 році у Петербурзі). При обговоренні дисертації не обійшлося без гострої, часом упередженої полеміки, з якої Дмитро Іванович вийшов переможцем. Більшістю голосів йому присудили наукове звання магістра російської історії.

Приблизно в ті роки він часто їздив по різних містах (Петербург, Катеринослав, Чернігів, Феодосія, Бердянськ та інші), де виступав з публічними лекціями з улюбленої теми. В них нерідко критикувалася антинародна політика царського уряду.

Популярність вченого поступово зростала. Цьому багато в чому сприяла його ґрунтовна обізнаність з першоджерелами, їх глибокий і вдумливий аналіз. У пошуках усе нових і нових фактів та даних з історії Запорізької Січі він відважився відвідати навіть далекі сховища документів у Персії, Палестині, Туреччині, Польщі. Добре вивчив фонди архівів Москви, Києва, Соловецького монастиря і т. д.

Мабуть, враховуючи все це, земська управа і наукове товариство Катеринослава запросили Д. І. Яворницького на посаду директора крайового історичного музею, що мав офіційну назву Музею старожитностей Катеринославської губернії (1905). Залишити роботу в Московському університеті примусило і вкрай погане матеріальне становище. «Я, як і раніше, — писав він в одному з листів до художника І. Ю. Рєпіна, — злидняк»¹.

Для музею, який став для вченого ніби рідним домом, Яворницький зробив дуже багато. Значну кількість експонатів директор придбав на власні кошти. Серед них — козацький і селянський одяг, зброя, давні рукописи, монети, цінні художні полотна тощо. На той час запорізька тематика в музеї була представлена найбагатшою в країні й за її межами. Всього Яворницькому пощастило зібрати понад 75 тисяч експонатів. Деякі з них зараз становлять унікальні колекції. Коли в 1927 році музей відвідав народний комісар освіти УРСР М. О. Скрипник, він залишив у книзі для відвідувачів такий характерний запис: «...Оглянув Крайовий музей і заслухав пояснення його фундатора проф. Яворницького. Один з найліпших музеїв України. Сила зразків запорізької старовини; безліч любові і праці вкладено в нього».

¹ Рєпін і Україна. Письма деятелей украинской культуры и искусства Рєпину. — К., 1962. — С. 23.

Протягом життя Д. І. Яворницький написав близько 150 праць. Не всі вони витримали випробування часом. Найголовнішими з них є вже згадувана «Історія запорізьких козаків» (1892–1897), «Вольності запорізьких козаків» (1898), «Число і порядок запорізьких січей з топографічним нарисом Запоріжжя» (1884), «Іван Дмитрович Сірко — славний кошовий отаман війська запорізьких низових козаків» (1894) та інші. Зібравши численний фольклорний, етнографічний і лексикографічний матеріал, він підготував і опублікував розвідки: «Запоріжжя в залишках старовини та переказах народу» (1888), «Малоросійські народні пісні, зібрані в 1878–1905 рр.» (1906) та інші. В них автор яскраво зобразив життя запорізьких козаків, відзначив фізико-географічні умови краю, встановив місце розташування та кордони всіх Січей, навіть описав козацькі поштові зв'язки та письмо. Крім того, Яворницький показав роль і участь запорожців у військових подіях, їх взаємовідносини з сусідами, визначив керівну роль Богдана Хмельницького та інших представників старшини, висвітлив політику царського уряду щодо населення Січі. В його працях містяться також важливі матеріали з історичної топографії та етнографії Запоріжжя, що високо оцінив І. Я. Франко.

Разом з тим у багатьох публікаціях вченого спостерігається значна ідеалізація суспільно-політичного устрою на Запорізькій Січі, помітні поспішність як у підборі джерельної бази, так і у висновках, впадає в око непослідовність і суперечливість окремих думок та положень. Зокрема, це стосується оцінки діяльності деяких козацьких старшин (І. Мазепи, К. Гордієнка і т. д.). Іноді автор некритично використовує сумнівні, навіть на перший погляд, джерела — перекази старожителів, народні легенди тощо. В текстах зустрічаються неточні чи зовсім невірні посилання на спеціальну літературу, літописи, мемуари. Часом складається враження, ніби частина фактів, залучених істориком, написана просто по пам'яті, яка його дуже підвела. Ось чому цілий ряд концепцій Д. І. Яворницького, а також конкретний документальний матеріал, наведений в працях дослідника, вимагають критичного ставлення та відповідних уточнень.

Дмитро Іванович був відомий також як письменник. У 1907 році побачив світ написаний ним роман «За чужий гріх», а у 1910 році — збірка поезій «Вечірні зорі». В них автор прагнув показати картини життя різних верств суспільства XIX — початку XX століття, змалювати тяжке становище народних мас. У повісті «Де люди — там і лихо» він відверто виступає проти політики царизму в робочому і селянському питаннях, гостро засуджує жорстокість сановників у роки першої російської революції.

Велике значення і сьогодні мають записані ним історичні пісні й думи українського народу. Окремі з них ми зараз знаємо лише завдяки Д. І. Яворницькому.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції Яворницький не залишив керування історичним музеєм у Дніпропетровську і одночасно викладав в Інституті народної освіти (1920–1933), де продовжував розробляти історію Запорізької Січі, займався проблемами краєзнавства. У 1937 році Президія АН УРСР присудила йому вчений ступінь доктора історичних наук.

За значні досягнення в справі розвитку історичної науки на Україні в 1924 році Д. І. Яворницький був обраний членом-кореспондентом, а в 1929 році — академіком АН УРСР.

Помер вчений 5 серпня 1940 року у Дніпропетровську,

де і був похований на міському кладовищі. Але в 1961 році його останки перенесено на територію Дніпропетровського історичного музею. Згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР музеєві присвоєно ім'я Д. І. Яворницького. В наші дні оголошено збір коштів на спорудження пам'ятника визначному досліднику, якого А. В. Луначарський назвав людиною, «повною любові і знань».

Деякі сль хотілось би сказати і безпосередньо про саму книгу «Дніпрові пороги», видану Державним видавництвом України в 1928 році. Ідея її нової публікації вже виникла дещо раніше. Так, у кінці 60-х — на початку 70-х років передбачалась підготовка «Вибраних творів» вченого в чотирьох томах. До них мали ввійти три томи фундаментальної «Історії запорізьких козаків», «Вольності запорізьких козаків», «Іван Дмитрович Сірко — славний кошовий отаман війська запорізьких низових козаків», «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний» та «Дніпрові пороги». Проте на тому етапі в зв'язку з цілим рядом об'єктивних, а також суб'єктивних факторів ці хороші наміри здійснити не вдалось.

Тому перевидання історико-краєзнавчого нариса Д. І. Яворницького «Дніпрові пороги» вважаємо цілком доречним і своєчасним. З виходу книги в світ минуло трохи більше 60 років, а вона вже стала фактично бібліографічною рідкістю. Крім того, зараз особливо гостро стоїть питання про збереження самого Дніпра і охорону пам'яток історії та культури на прилеглій до нього території. Можливо, нова публікація твору додатково приверне увагу всіх відповідальних і зацікавлених у цьому осіб. На превеликий жаль, більша частина місцевості, зокрема пороги, про яку так емоційно і яскраво описано в праці, назавжди зникла в сивих хвилях. І вже ніхто і ніколи не поверне нам ту землю, де по крихті, і вже віками закарбовувалось славне минуле нашого народу: його бойові подвиги й трудові будні. Але, на щастя, існує людська пам'ять. Вона, думається, назавжди збереже одну з найцікавіших сторінок давнини — історію Запорізької Січі та її хоробрих воїнів. Нарис Яворницького зафіксував численні перекази та легенди про Запоріжжя XVII—XVIII століть. Гадаємо, що він викличе неабиякий інтерес у широкому громадськості, буде корисним для істориків і краєзнавців.

Разом з тим не можемо не відзначити, що в книзі є й окремі вади. Вона не позбавлена фактологічних неточностей і навіть помилок (на це в кінці твору зроблені відповідні пояснення в «Коментарях»). Посилання на окремі джерела невірні, а деякі географічні назви неточні. Більшу частину назв населених пунктів зараз уточнити вже неможливо, бо вони давно не існують. Іноді певного переосмислення вимагають наведені Дмитром Івановичем народні перекази та легенди.

Готуючи до перевидання книги «Дніпрові пороги», видавництво прагнуло зберегти сучасну авторів морфологію і синтаксис, залишити незмінними особливості й стиль викладу ним матеріалу.

Старший науковий співробітник
Інституту історії АН УРСР,
кандидат історичних наук ГУРЖІЙ О. І.

ПЕРЕДМОВА

МИ БУДУЄМО ДНІПРЕЛЬСТАН. МИНЕ НЕБАГАТО РОКІВ, І ДНІПРОВІ ГРУДИ ПІДПРЕ МОГУТНЯ ГРЕБЛЯ. НА МІСЦІ СІЧІ ЗАПОРІЗЬКОЇ ВИРОСТЕ ІНДУСТРІАЛЬНЕ МІСТО, А СИЛА ВОДОСПАДУ ЗАКРУТИТЬ ВЕЛЕТЕНСЬКІ ТУРБІНИ ДНІПРОВСЬКОЇ ГІДРО-ЕЛЕКТРИЧНОЇ СТАНЦІЇ, ПЕРЕТВОРЮЮЧИСЬ НА РУХОВУ ЕЛЕКТРИЧНУ СИЛУ ДЛЯ ВЕЛИКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІЇ І КОЛЕКТИВНОГО РІЛЬНИЦТВА.

ПІДНЯТІ ГРЕБЛЕЮ ДНІПРОВІ ХВИЛІ ЗАКРИЮТЬ ОД НАШОГО ЗОРУ ВТВОРЕНІ ПРИРОДОЮ СКЕЛЯСТІ ГРЕБЛІ – ДНІПРОВІ ПОРОГИ, І ЗАМІСТЬ РЕВУ ХВИЛЬ, ЩО РОЗБИВАЮТЬСЯ ОБ ПОРОГИ, ЧУТИМЕМО РЕВ ГУДКІВ ВЕЛИКИХ СУДЕН, ЩО ВІЛЬНО ПЛАВАТИМУТЬ НАД НЕПРИСТУПНИМИ ТЕПЕР СКЕЛЯМИ.

ВОДА ВКРИЄ ЦІЛУ НИЗКУ ІСТОРИЧНИХ МІСЦЬ І КРАСОТ ПРИРОДИ, ЩО ТАКІ СУВОРІ, ГРІЗНІ І НЕПОБОРНІ БУЛИ ДЛЯ НАШИХ ПРЕДКІВ, А ТЕПЕР УПОКОРЕНІ НЕПЕРЕБОРНОЮ СИЛОЮ ПРАЦІ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ЛЮДИНИ – КОЛЕКТИВУ.

БАЖАЮЧИ ЗАЛИШИТИ НА ПАПЕРІ, ЯК ПАМ'ЯТКУ МИНУВШИНИ, І ЦІ ПРИРОДНІ КРАСОТИ, І ІСТОРИЧНІ МІСЦЯ, ЩО ЇХ НОВА ІСТОРІЯ ПЕРЕКРИЄ НОВИМИ КРАСОТАМИ, ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ ЗВЕРНУЛОСЯ З ПРОХАННЯМ ДО ВИДАТНОГО ЗНАВЦЯ СТАРОЇ УКРАЇНИ, І ЗОКРЕМА ЗАПОРІЖЖА ТА ПОРОГІВ, АКАД. Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО СКЛАСТИ АЛЬБОМА ДНІПРОВИХ ПОРОГІВ З ІСТОРИЧНОЮ РОЗВІДКОЮ ПРО ЦЮ ЧАСТИНУ ДНІПРА ТА ЙЇ ОКОЛИЦІ.

ВНАСЛІДОК ПРАЦІ ШАНОВНОГО АКАДЕМИКА ТА ЙОГО ЕКСПЕДИЦІЇ ДУБОМ ЧЕРЕЗ ПОРОГИ ДО МІСЦЯ ДНІПРОВСЬКОГО БУДІВНИЦТВА І Є ОЦЕЙ АЛЬБОМ.

ВИДАЮЧИ ЦЮ ПРАЦЮ, ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ ГАДАЄ, ЩО ЦИМ МИ ВИКОНУЄМО СВІЙ КУЛЬТУРНИЙ ОБОВ'ЯЗОК ПЕРЕД НАШОЮ ІСТОРИЧНОЮ МИНУВШИНОЮ, ЗАДОВОЛЬНЯЮЧИ ПІДВИЩЕНИЙ ІНТЕРЕС ДО ТОЇ НАШОЇ ПРИРОДНОЇ Й ІСТОРИЧНОЇ СТАРОВИНИ, ЩО НАД ЗАТОПЛЕНОЮ ЇЇ ВІКОВОЮ СЛАВОЮ НЕЗАБАРОМ ПОСТАНЕ НОВА СОЦІАЛІСТИЧНА ІНДУСТРІАЛІЗОВАНА МАЙБУТНІСТЬ.

ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

Дніпро, могутній, широкий, повноводний, багатий на рибу, Дніпро з його розкішними зеленими долинами, несходимими плавнями, повними всякого птаства, звіру та лісу; такий Дніпро не міг не звернути на себе уваги первісної людини, коли вона його вперше побачила. Без сумніву, уже в передісторичні часи, палеолітичного, неолітичного та бронзового періодів, людина жила коло Дніпра та на деяких островах його. Тут вона родилася, виживала свій вік, тут же і кінчала своє життя, лишаячи після себе різні так звані культурні пережитки на своїх стаціях¹⁾ та в майстернях. В історичні часи Дніпро уже був відомий грекам, і перший на світі історик Геродот Галікарнаський* писав про нього уже 450 року до християнської ери*. Геродот називав Дніпро Борістеном (Βορυσθένης)* і пише про нього так: «Борістес із скитських рік після Істру (тоб-то Дунаю) найбільша ріка і, на нашу думку, найбагатша поживними продуктами не тільки між скитськими ріками, але й між усіма взагалі, oprіч Єгипетського Нілу; з цим останнім не може зрівнятись жодна інша ріка. А проте з інших рік Борістес найкорисніший: він постачає пречудові і розкішні пасовиська для худоби, прехорошу й у великій кількості рибу; вода його на смак дуже гарна, чиста, тоді як річки, які течуть уряд з поля, мають каламутну воду; уздовж нього тягнуться чудові хліборобські поля або росте дуже висока трава в таких місцях, де не сіють хліб; коло гирла ріки збирається сама собою і в дуже великій кількості сіль; в Борістенесі водяться величезні риби без хреб-

¹⁾ Стація (станція) – те саме, що стоянка. (Цифрою-номером з дужкою позначені примітки редактора.)

* Зірочкою позначено науковий коментар, розміщений на стор. 137–141.

тового стовпа, які зветься антакаями¹ та йдуть на соління, і багато чого іншого, вартого уваги»². В назві Дніпра «Борістенес» деякі вчені вбачають грецькі слова «boreostenos»*, себ-то північна протока³. Інші вчені чують тут слово «берест», річка Берест, Берестина, од дерева береста, якого ще й тепер так багато по берегах Дніпра⁴.

Після Геродота про Борістенес писали один за одним такі грецькі та римські історики та географи: Скімн Хіюський I в. до Р. Х.*, Страбон*, Помпоній Мела, Пліній Молодший та Діон Хрїзостом — всі три I в. після Р. Х.; далі Клавдій Птоломей II в., Юлій Солін III в., невідомий автор твору «Плавання округ Понта Евксинського та Меотичного озера» («Periplus Ponti Euxiniet Lacus Maeotii») IV в.; він перший називає Борістен Данапрісом (Δανάρις), відкіля вже вийшла наша назва Дніпро, в якій відомий славіст Шафарик* вбачає два слова: санскритське «дан» — ріка і тракійське, або готське слово «парис, перес» — потік, тоб-то Дніпро — це текуча річка⁵.

Отже, ніхто з усіх перелічених грецьких та римських істориків й географів не каже про особливість Дніпра, тоб-то про його пороги. Про це перший каже грецький письменник X в. імператор Костянтин Багрянородний (905 — 959)*.

У ті часи, коли в Греції жив імператор Костянтин Багрянородний, по середньому та верхньому Дніпру з його припливами, вітками, лиманами та озерами жили слов'янські племена, які були підвладні Київському князеві; між Руссю та Грецією відбувалися торговельні зносини. Руси везуть Дніпром до Царгороду хліб, рибу, хутра, латир, невільників. Греки також Дніпром везуть до Києва поволоки, дорогі оздобы, зброю, золоті й срібні монети, духовите коріння.

Костянтин Багрянородний налічує всіх порогів сім і називає їх по-руськи і по-слов'янськи.

На диво, в наших руських літописах у жодному списку немає вказівки ні на те, скільки на Дніпрі всіх порогів, ні на те, як вони зветься; говорить тільки загально — «пороги» та й годі. «Приде Святослав в пороги, і нападе на ня Куря... И пойдоша на коних и в лодьях, и прийдоша ниже порог... Се же уведавши половци, шедше в пороги, начаша пакостити гречником»⁶.

Повний список Дніпрових порогів знаходимо в так званій «Книге большому чертежу» (XVI—XVII в.)*.

«А ниже реки Самары на Днепре порог Кодак. Ниже Кодака миля порог Звонець. Ниже Звонца порог Сурский. А ниже Сурскаго три версты порог Лоханной. А ниже Лоханного три версты порог Стрельчей. А ниже Стрельчаго две версты порог Княгинин. А ниже Княгинина с версту порог Ненасытец (Неясытец). А ниже Ненасытца (Неясытца) на пяти верстах наискось Воронова (Воронаго) забора. А ниже Воронова (Воронаго) забора порог Волнег. А ниже Волнега три версты порог Будило. А ниже Будила три вер-

сты порог Лычной (Лычна). А ниже Лычного три версты порог Товолжаной. А ниже Товолжаного три версты порог Волной»⁷.

В цьому переліці один поріг, а саме Звонець, поставлено не на місці, а деякі забори неправильно названо порогами. Поріг — це гряда каменю, яка перегороджує річку од одного берега до другого, а забори — гряда каменю, яка займає тільки частину річки, даючи вільний прохід з одного якогось боку річки — або з правого, або з лівого.

По-теперішньому пороги йдуть за таким порядком: *Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненасытецький, Вовніговський, Будильський, Лишний і Вільний**.

У XVI віці, а саме року 1594, про Дніпрові пороги писав посол німецького імператора Рудольфа II, Еріх Ласота*, який мав доручення од свого державця до запорожців і плыв по Дніпру через усі пороги. Він налічує всіх порогів 12*, починаючи з Кодака, Сурського порога, Лоханського, Стрельчого і далі з такими назвами, як і в «Книге большому чертежу»⁸.

У XVII віці про Дніпрові пороги також писав французький інженер Боплан* в своєму творі «Опис України». Він налічує їх 13, причому теж деякі забори вважає за пороги⁹.

Установилось з давніх часів, що той, хто хоче оглянути всі Дніпрові пороги, починає з огляду палаца та саду князя Потьомкіна в місті Катеринославі (тепер Дніпропетровськ).

В дуже давню старовину, ще до християнської ери, на місці, де тепер сад, жили люди кам'яного віку. Двадцять років тому тут знайшли майстерню людини неолітичного, або новокам'яного віку, з кам'яними зернотерками, різним із каменю знаряддям, з посудом, із землі зробленим, з кістяками людини і з уламками кісток різних тварин того часу. Культурні шари передісторичної майстерні були зняті до основного ґрунту і геть чисто зметені.

В історичні часи коло Дніпрових порогів жили і проходили різні народи — скити, сармати, роксолани, алани, ост-готи, гуни, авари, або обри, хазари, угри, печеніги, половці, татари, запоріжці*.

За часи запорожців на місці, де тепер Дніпропетровськ, була слобода Половиця, яка виникла коло половини XVII в., а місце, де тепер «парк», належало «абшитованому», тоб-то одставному осавулові колишнього запорозького війська Лазареві Остаповичу Глобі. Лазар Глоба мав тут «під скелею» водяний млин та «на байдаках» валюшу¹⁾ і жив з двома товаришами, Гнатом Сидоровичем Каплуном та Микитою Леонтовичем Коржем. Всі вони містились в одній хаті і під одним дахом, «в коей было два отделения». Глоба був нежонатий, перейшов «сюди на жительство» з Нового Кодаку з челяддю, 15 чоловіка кравців, займався садівництвом, «і ми з ним, — каже Корж, — удвох по всій горі нашого участку розсаджували дерева»¹⁰. Все хазяйство Глобі було взято в «Казенне відомство»,

1) Валюша — (застаріле) валяльня (майстерня або фабрика, де валяють, збивають вовну, шерсть і т. д.).

¹ Цифрою-номером позначені примітки автора, розміщені на стор. 129—136.

взамін 500 крб., які він одержав¹¹. Князь Потьомкін, купивши у Глоби його участок, казав ученому садоводові Гульдові насадити там «англійський сад».

Через вісім років у Гульда було в саду 507 штук «всех растений», між якими були ананаси, лаври звичайні, лаври арабські, гранати, персики, лимони, помаранчі, абрикоси, помадани, кателери, фіги, мирти, лаври, цикуси, розани, такси, флюси, пансониси, жасмини, цереси, ципрезуси, портулаки¹².

Перед англійським садом кн. Потьомкін наказав збудувати «дворець», а за будівничого призначив славетного в ті часи художника-архітектора Матвія Хведоровича Казанова. Палац будували три роки (1787—1789); цеглу для нього постачали з Києва по Дніпру човнами; низ зроблений був із білого каменю; середина та верх — із цегли, дах — тесовий.

Отже, після смерті Потьомкіна 1791 року палац швидко «осиротів» і почав розвалюватися. 1838 року імператор Микола I пожалував його катеринославському дворянству, а року 1839 він «подвергся пожару». Через десять років після того про нього писав сучасник, що його поновили або, краще сказати, перебудували з невеликими одмінами першого плану¹³.

Кінець саду Потьомкіна, тепер парку імені Т. Шевченка, доходить до так званої Архірейської протоки Дніпра, на дні якої з одного боку схована невелика забора. В кінці XVIII в., по скасуванні Запорізької Січі*, протоку дано було місцевому архіреєві для лову риби «архірейському столу», через що та протока вкупі з заборю набула назви Архірейської.

Зразу за протокою простягся довгий острів *Манастирський*, він же *Рябининський*, *Буряківський*, *Богомолівський*. Острів має 1 верству і 65 саж. завдовжки, 125 саж. завширшки, всієї землі 70 дес.

Про цей острів французький інженер Боплан року 1635 писав: «Манастирський острів круглий, високий, оточений скелями, які підіймаються на 25—30 футів у вишину; тільки один бік його, північний, спадистий; через те острів цей не затопляє вода в половоддя. Свою назву він собі здобув од монастиря, який був колись на ньому і од якого ж одначе не зосталось жодного сліду. Він міг би бути придатним для життя, якби дозволили його береги. Він повний вужаків та гадюк»¹⁴.

Про гадюк, яких так багато було в часи Боплана на Манастирському острові, також розповідають і місцеві столітні діди, яким не раз доводилось бувати на острові. Раніш, ніж косити на острові траву, кажуть діди, треба було брати добрі ломаки в руки та вибівати там гаддя, а тоді вже братися за коси та косити.

Року 1765 за часи кошового отамана П. І. Калнишевського* Манастирський острів взято під особливу охорону через те, що місцеві «обивателі, не страшась істязанія божого, вирубали там не тільки просте, а навіть і родюче дерево — грушу та яблуню, чим зовсім спустошили острів. Того дня писарю та осавулу Кодацької паланки притверждаємо, щоб на тому острові Манастирському

надалі дерева не тільки родючого, але й ніякого рублено та спустошаємо не було. Всім обивателям, під строгим істязанням, притвердити і за тим старанно дивитись, щоб вони на ньому не їздили, аби б той острів деревом, найпаче родючим, хоч мало зраченим та умноженим міг бути для загальної наперед користі»¹⁵.

Історик церков Катеринославської єпархії, єпископ Феодосій Макаревський, доводить, що коло цього острова в давні часи спинялись всі Київські князі, які пливли з Києва Дніпром до Царгороду. Острів цей, каже Феодосій, був «перепутьем», головним середоточним пунктом, попутною станцією «при всех путешествиях русских людей по разным целям з севера на юг». Із християнських Руских людей в численні дружини княжі, а ще частіш цілі торговельні каравани ходили на південь Росії та до Костянтинополю по Дніпру та по Чорному морю. В часи плавання свого по Дніпру до Костянтинополю православні руські завжди спинялись для тимчасового відпочинку на перепутті, на святому острові Дніпровому, коло теперішнього Катеринослава. Року 957 побожна та благочестива велика княгиня Київська Ольга, плывучи Дніпром до Костянтинополю, довго проживала на святому Дніпровому острові з усіма своїми супутниками, по-перше, дожидаючи кінця великої многоденної бурі, а по-друге, боячись нападу біля порогів диких хижацьких та жорстоких печенігів. Супутник великої княгині, єпископ Григорій, за допомогою самарських риболовців, ченців, які жили на острові, та своїх близьких, зробив тут окрему церковку, яку правив в ній службу божу. Року 988 великий князь Київський Володимир, плывучи з численною дружиною по Дніпру до Херсонесу, спинявся на цьому священному Дніпровому острові, побожним оком оглядав всю місцевість його і любувався тут краєвидами багатої природи. Самарські риболовці готували тут їжу для великого князя та для всієї його дружини і показували їм всі особливості острова¹⁶.

Що острів Манастирський міг бути «пунктом одпочинку для руських, які йшли по Дніпру вниз, це зовсім правдоподібно, бо це один із великих островів, який ніколи не затопляє весняна вода, і є, так би мовити, переддвір'я порогів. Раніш, ніж пуститись в іє, так би мовити, переддвір'я порогів. Раніш, ніж пуститись в іє, страшні пороги, треба було «исполчитись», як казали в давні часи, одпочити, оглянути все справилля, розвідати, чи немає де ворожої засади то-що.

Із історії Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря видно, що 1747 року Манастирський острів віддав полковник Самарської паланки* Кирило Красовський монастиреві. На плані міста Катеринослава 10 жовтня 1786 року на Манастирському острові написано: «Сад публичный». План підписаний власною рукою: «Екатерина». 1797 року Манастирський острів перейшов у «Лісне відомство»¹⁷, а 1825 року — в приватні руки: спершу Рябінінові, од Рябініна до Бурякова, од Бурякова до Богомолова.

Проф. М. С. Грушевський* каже, що острів Манастирський здобув собі назву через те, що був приписаний до запорізького Самарського монастиря. Отже, до монастиря його приписано року 1747, а Боплан називає його Манастирським уже 1635 року.

На Манастирському острові находили кам'яні молотки, крем'яні ножі, шкробачки, прясляці, одбійники, поодинокі кістки, найбільше мамутові зуби.

Од кінця Манастирського острова обидва береги Дніпрові, особливо правий, були засіяні силою черепків земляного та глиняного посуду з різними малюнками і без малюнків, так званого неолітичного періоду.

Нижче Манастирського острова йдуть один за одним невеликі острови, *Гриньов* та *Шевський*, до лівого берега Дніпра; нижче цих островів так звана Серібна коса, а супроти Серібної коси простягся вздовж правого берега Дніпра великий острів *Становий*, або *Воронцовський*, більш як на 4 верстви завдовжки і 2 верстви завширшки; він піскуватий, низький, порослий лісом, його звичайно заливає весняна вода. Цей острів зазначений в «Реестре о розданных, но незаселенных Екатеринославского уезда землях»: «Остров Становой г-на генерал-порутчика князя Прозоровского, 80 десятин»¹⁸. Од кн. Прозоровського він перейшов до прем'єр-майора О. М. Сінельнікова, а в останні часи належав кн. І. І. Воронцову-Дашкову.

Супроти Станового острова, вздовж правого берега Дніпра, простяглося селище *Мандриківка*. По скасуванні Січи тут сидів козак Мандрика своїм зимовником; він жив тим, що рибальчив на Дніпрі. Коли слобода Половиця одійшла під город Катеринослав, то до Мандрики прийшло багато половицьких мешканців, які й назвали своє поселення Мандриківкою¹⁹.

З лівого боку Дніпра, супроти Станового острова та Серібної коси, вливається в Дніпро річка *Самара*.

Річка Самара (або Самар, Самарь) відома ще з половини XII в.: «Приде Изяслав у Чернигов, и ту приде ему весть от сына от Мьстислава, оже бог ему помог половцы победити на Угле и на Самаре»²⁰. Річку Самару також занесено в «Географию Южной России», в «Книгу большому чертежу». Року 1635 про неї пише французький інженер Боплан: «Ріка ця дуже інтересна як багатством риби, так і тим, що місцевість, якою вона протікає, багатша проти інших на віск, мед, дичину та будівельний ліс: відціль брали весь ліс для будування Кодаку. Течія річки надзвичайно тиха через її завороти. Козаки звать її святою рікою, мабуть, за її природні багатства; я бачив, що весною тут ловлять оселедців та осятрів, яких не ловлять в иншу пору»²¹.

Року 1654 посланці гетьмана Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича * виставляли як одну із умов приєднання України до Москви, «что бы государь пожаловал, велел козакам тем всем (тоб-то Самарью с ее угодьями) владеть попрежнему»²².

Недивно, що на місцевість по річці Самарі часто набігали татари. Тут татари, застигнуті запорожцями, іноді покладали свої голови. Так, року 1660 татари набігли на Україну, захопили там багато «ясирю»*, полонили московського воеводу Василя Борисовича Шереметева * і з України кинулись до запорізької Самарської паланки, але коло гирла Самари на них несподівано напав кошовий

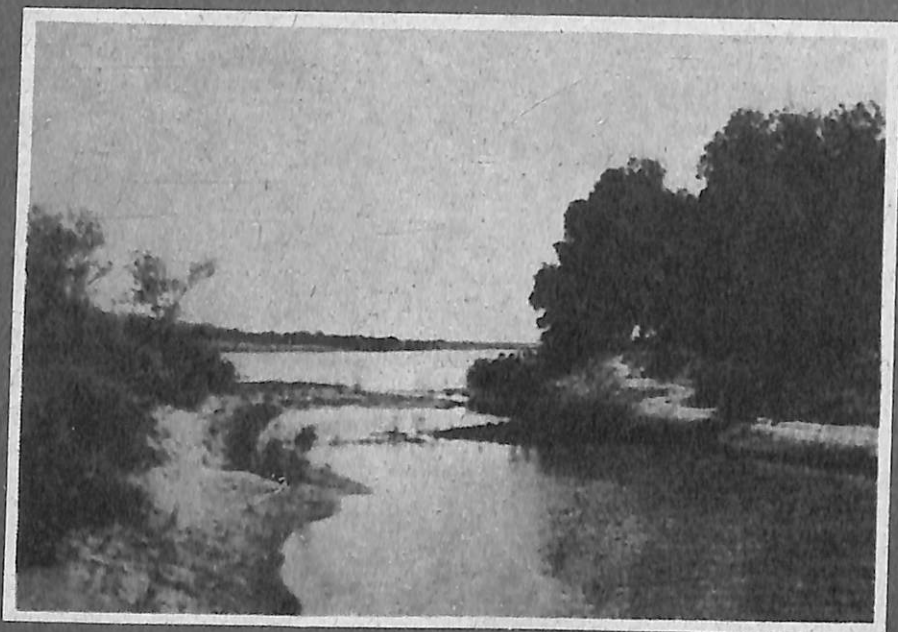

Село Чаплі близько порогу Колдацького

Поріг Кодацький

Острів Старуха коло р. Сямари

Поріг Сурський

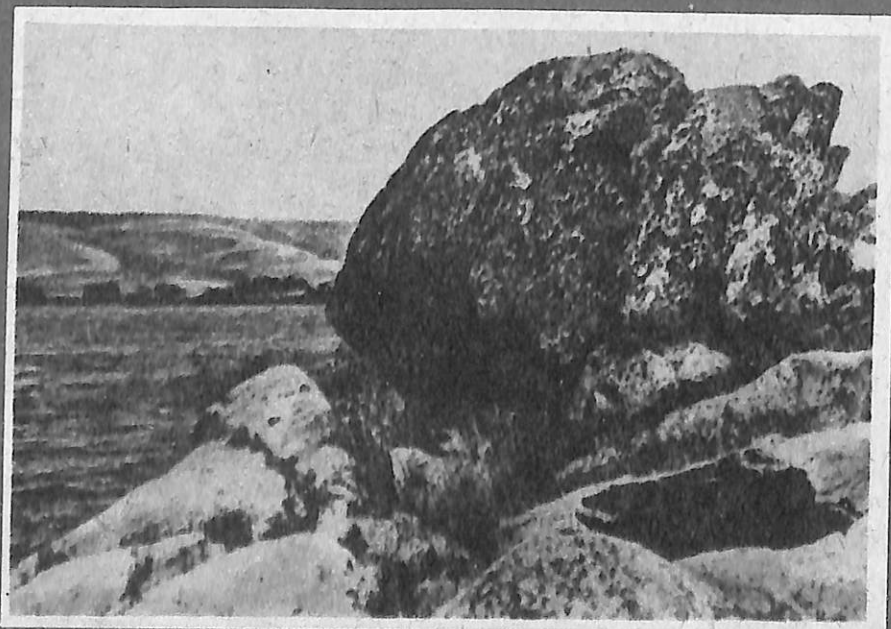
Колонія Ямбург

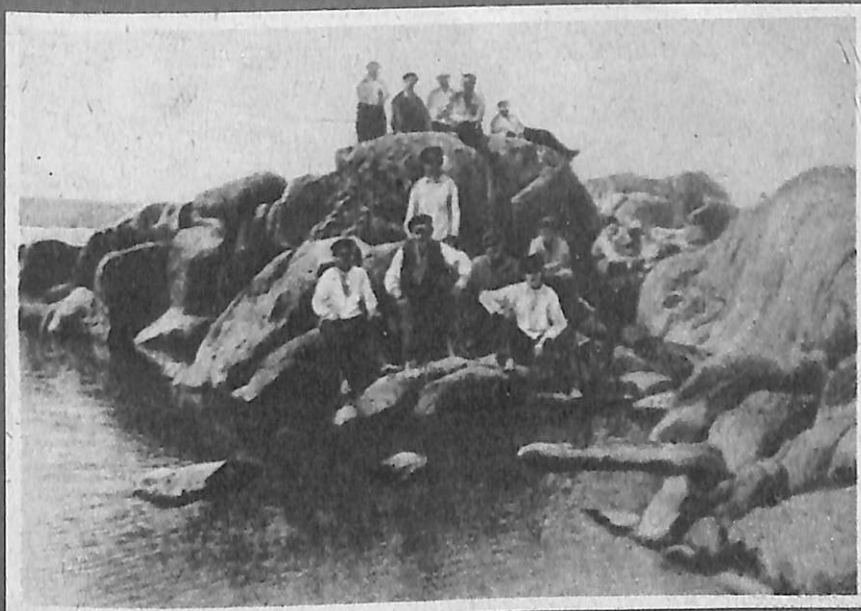
На острові Кодячкові

Острів Кодачок

Острів Кодачок

Острів Кам'януватий

Архирейська забора

Запорізька церква в Старому Кодаци

отаман Іван Сірко, розбив їх на голову, всіх полоняників пустив на волю²³. І тепер ще давні літами діди кажуть: «Тут, на лівому боці Самари, коло самого гирла її, в кучугурах, трупу того людського та конячих кісток валялось видимо-невидимо, а кров запеклась на чверть аршина».

Багато з того, що знайдено в тих піскових кучугурах, попало до Краєвого Музею в Дніпропетровську.

За часи запорожців на шість верстов вище гирла Самарського стояло у козаків місто Стара Самара. Року 1688 відомий в історії Росії кн. В. В. Голіцин, після першого нещасливого походу на Крим*, на місці Старої Самари спорудив так звану Новобогородицьку кріпость. Будівничим тієї кріпости був німецький інженер фон-Зален, якого прислала сюди Москва²⁴. У літописця України Рігельмана* ця кріпость скрізь зветься «Богородицькая, тож Старая Самара»²⁵. Року 1711 Новобогородицьку кріпость зруйнував сам цар Петро I після нещасливого походу його до річки Пруту*; це примусила його зробити Отоманська порта.

З 1709 року по 1734, як цар Петро зруйнував Чортомлицьку Січ та після втечі запорізьких козаків під протекцію Криму*, на Самарських придоллях виникли татарські аули.

Року 1736 за русько-турецької війни «на устьє оной реки Самары построен от россиян ретраншемент и несколько редутов, и прозывается Устье-Самара»²⁶. А трошки далі од тієї ж річки Самари, на річці Татарці, тоді ж таки зроблено редут²⁷.

На генеральній мапі¹⁾ 1751 року інженер-полковника де-Боксе-та Усть-Самара показана на лівому боці річки Самари, якраз там, де вона сходиться з Дніпром. На лівому боці Самари, трошки вище її гирла, показано Стару Самару, а вище Старої Самари показано Пещану Самару. Року 1783 Усть-Самарський ретраншемент скасовано, і всю його армату перевезено на ріг Кінбурн*.

Супроти гирла річки Самари острів *Кінський*, про який пише інженер Боплан 1635 року: «Кінський острів має коло $\frac{3}{4}$ милі завдовжки і $\frac{1}{4}$ милі завширшки; у верхній частині вкритий він лісами та болотами, весною затопляє його вода. Тут проживає множество риболовців, які, за нестачею соли, зберігають рибу в попелі, а також дуже багато її сушать. Рибу ловлять коло гирла Самари, яка вливається в Дніпро ліворуч супроти «голови» Кінського острова»²⁸.

На «Плані Дніпра» XVIII в. і в архівних документах того ж віку Кінський острів зветься Самарський або Усть-Самарський²⁹, а тепер він відомий під назвою Старуха.

Од лівого берега річки Самари геть униз уздовж Дніпра тяглося с. *Огринь* або *Ігрень*. Воно недавнього віку: заснував його в 1780–1781 році князь Олександр Андрійович Прозоровський, і славилось воно своєю лісною пристанню та виробом українських скринь, німецьких бричок.

1) Мапа — (застаріле) карта.

Шумейко, обложив його і держав в облозі кілька тижнів; нарешті козаки поробили під кріпость міни, і тоді комендант кріпости Гродзицький мусив здатися. Козаки не заподіяли йому ніякого лиха, дозволили забрати все його майно, тільки польських жовнірів перев'язали мотузками і вкупі з комендантом проводили до Чигирина, де вже їх і пограбували; потім того Хмельницький одпустив Гродзицького до Польщі⁵³.

З 1656 року Кодак лічився за запорізьким Кошем, і там установлено першу берегову сторожу з охотників-козаків, які з наказу Коша мусили допомагати всіма способами пловцям, що йшли по Дніпру. Для тієї сторожі перевезли з Січі походну церкву архангела Михаїла з ченцем Межигорського монастиря⁵⁴.

1672 року офіційна «люстрація» так описувала Кодак: «Город Кодак. Земляной вал стоит на Днепровских верхних порогах, под первым урочищем Кодаком на той стороне Днепра от Киева; а строили по указу польского Владислава короля⁵⁵ тот город немцы⁵⁶ тому лет 40 или больше, а бойницы сделаны из земли, а палей и обломков нет. А от порогов кругом его ров обрешной, и во рву набит чеснок дубовой. А мерою-де тот город Кодак кругом 900 сажен. Пушек в нем две железные городовые да две затинные пищали; а сколько к тем пищалям ядер и зелья, фитилю и запасов, того они не ведают»⁵⁷.

Заснували село Кодак козаки, які правили за лоцманів.

1739 року сюди прийшли люди з України, а 1775 року тут осіло чимало запорожців після скасування Січи.

Тепер на найвищому місці валів кріпости підноситься вгору гарний пам'ятник рожевого граніту: його поставило 1910 року Катеринославське Губерське Земство на спомин взяття року 1648 Кодацької кріпости військом гетьмана Богдана Хмельницького під командою Ніженського полковника Шумейка⁵⁸.

Недалеко того пам'ятника стоїть дерев'яна, вся почорніла, стародавнього запорізького типу церква. Її збудовано року 1785, але «пересипано» і складено без одміни 1818 року⁵⁹.

Супроти села Старого Кодаку, на лівому, також високому березі, стоїть село *Любимівка*, яка колись звалась Норівка, Олексіївка. В часи Запоріжжя тут були козацькі хутори, де сиділи козаки-зимовчаки з своїми сем'ями та з хлопцями-наймитами і «бадались» господарством. 1781 та 1782 років, коли почали розчищати пороги в Дніпрі, тоді нагнали сюди тисячі війська та робочого люду.

Береги Дніпра, по обох його боках, починаючи од слободи Половиці і далі вниз, були вкриті землянками та мазанками пришлого люду. В кінці 1781 року «деревню Норівку з землею» одержав прем'єр-майор Олексій Сінельников, рідний брат правителя Катеринославського намісництва, Івана Максимовича Сінельникова. Йому дано було спочатку «в наймы» 1500 дес. землі за плату п'ять денешок за десятину. Потім того «підполковникові» Олексієві Сінельникову ще прибавлено було 320 дес. навечно за плату 97 крб. 50 коп. на рік за всі вкупі 320 дес. З початку ХІХ віку в Олексія Сінельникова було 4859 дес. 500 кв. сажнів.

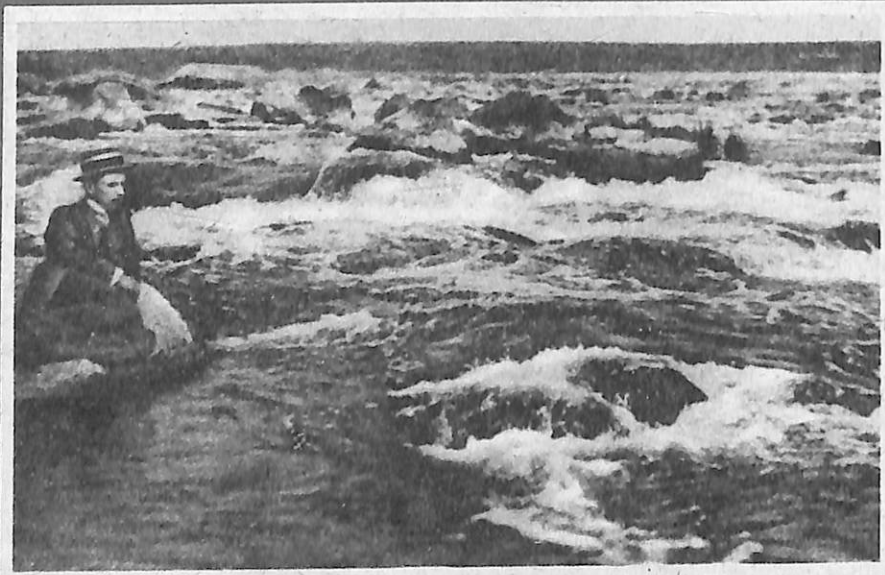

Лоханський поріг влітку, загальний вид

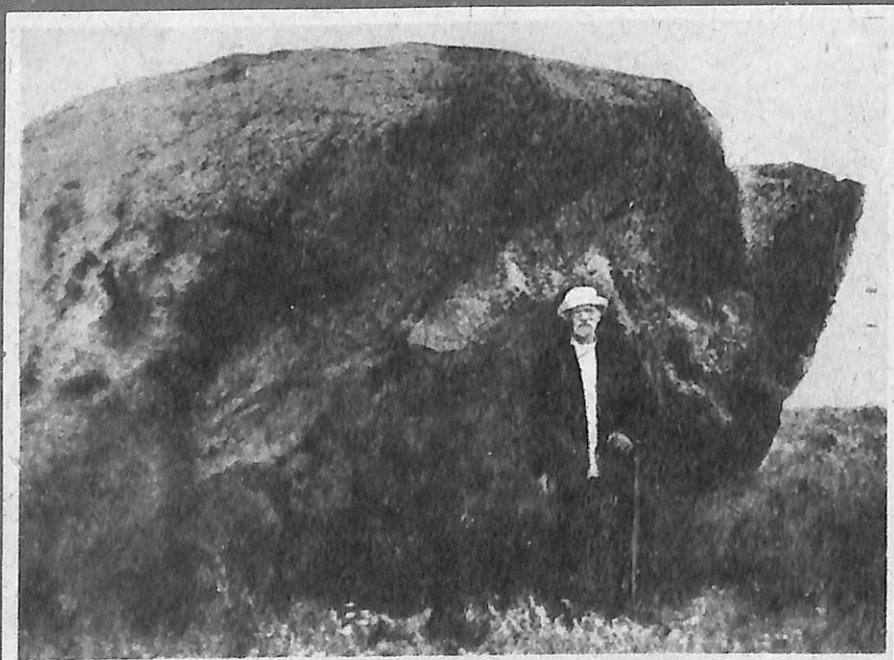

Лоханський поріг в повітря

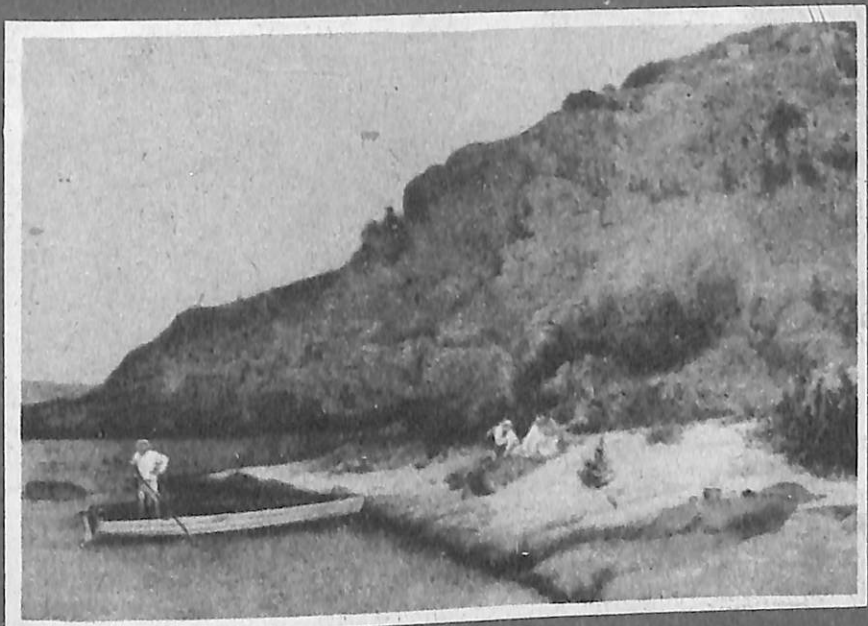

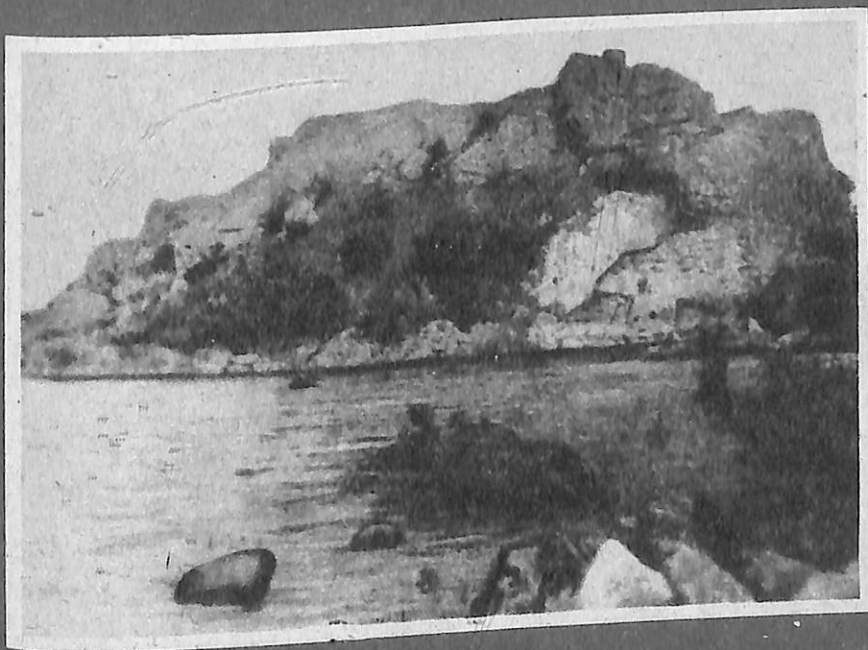
Лоханський поріг із заходу

Коло Лоханського порога

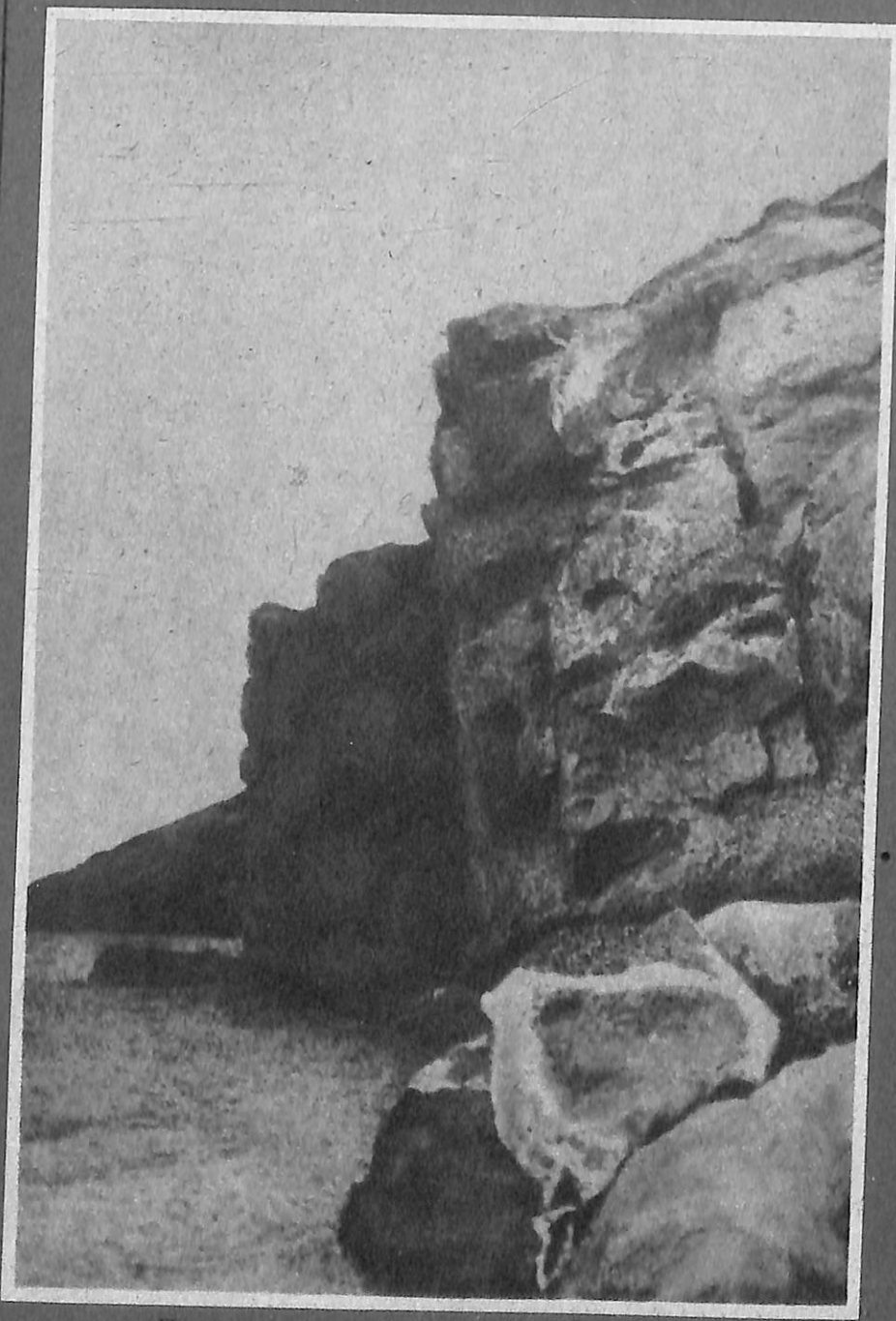

С. Волоське

Стрільча скеля

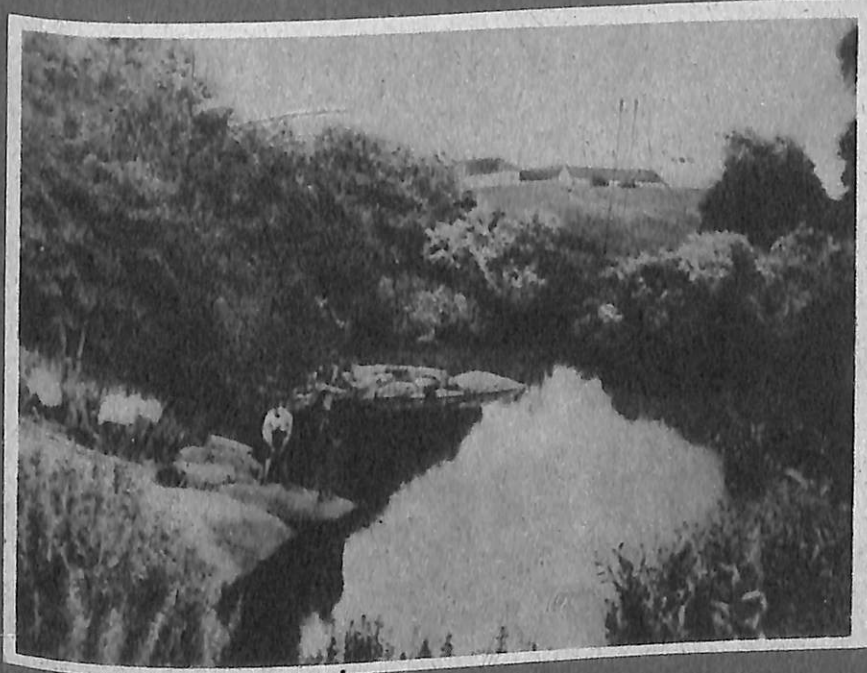

Правий берег Дніпра в кінці с. Волоського

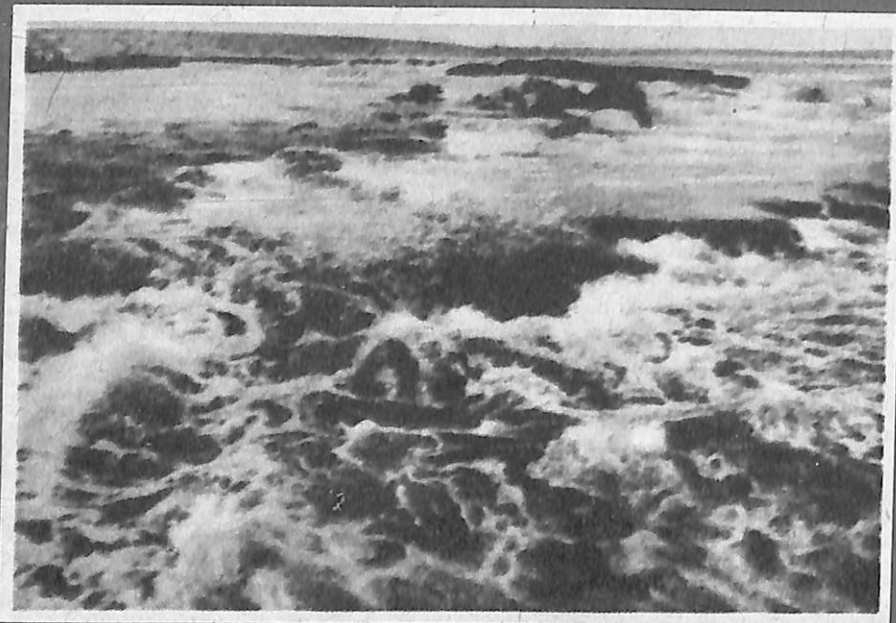

Водяний млин в кінці с. Волоського

Заводь коло с. Волоського

Поріг Дзвонецький

Початок Дзвонецького порогу

Церква в селі Любимівці дерев'яна, збудована року 1785; цю будову зробив казенний будівник за казенним шаблоном.

Місцевість, де тепер розкинулось село Любимівка, добре була колись відома татарам, які через неї не раз робили наскоки на багату та людну запорізьку Самарську паланку, де хапали в полон чоловіків та жінок і тягли їх до Криму. Як пам'ятка того, лишилися назви: Татарбранка — слобідка вище Любимівки, і два острови на яка вливається в Дніпро, коло самої Любимівки, і два острови на Дніпрі — *Малий Татарський*, або *Татарчук*, і *Великий Татарський*.

В реєстрі річок та островів 1697 року цих островів немає⁶⁰. Зате вони показані на планах Дніпра XVIII віку, перший 100 саж. завдовжки, 25 саж. завширшки, другий 306 саж. завдовжки, 97 саж. завширшки⁶¹.

Про річку Татарку 1688 року пише «Літопис Самовидця»^{62*} та 1736 року перший історик Запоріжжя кн. С. І. Мишецький, який каже, що «на оной речке Татарке в 1736 году был построен от россиян редут»⁶³.

За Татарськими островами йдуть одна за одною забори — Сінельнікова, Волощинова й Носулина, а за ними два острови *Носулини*. Люди давнього віку кажуть, що тут колись був один острів Носулин, а то його розмила якась весняна вода і тоді стало два Носулини острови. На тому острові жив колись запорізький козак Носуля, од якого й пішов острів Носулин. На Носулиних островах росте добра лоза, яку ріжуть на кошелі.

Нижче Носулина острова витягся близько до лівого берега Дніпра острів *Яців*, де рибальчів колись запорізький козак-зимовчак Яцько. Російські дослідувачі Дніпра, не знаючи ні історії місцевого краю, ні української мови, переробили назву Яців на назву Ярців⁶⁴. Яців острів піскуватий, з камінням. Колись на ньому був великий ліс, тепер є кущі дубняку та бересту.

Рівноліжно до острова Яцева, тільки до правого берега Дніпра, стоїть острів *Демека*, теж перероблений на Домайський, Доханський, Донський. Назва Демека, Демський виникла од власного імені Дем'ян, Демко, Демека. Цей острів добре був відомий запорізькому Кошеві, і про нього 1772 року 6 грудня от що писалось: «Старокодацький житель Федор Шаповал нам (Кошеві) доніс, що нижче Старого Кодаку на Дніпрі єсть островець, зовущийся Демека. В ньому мающеєся чорне (лісне) дерево і родюче (плодове) порублялось на дрова, так опустошаєтця сильно, що коли од того не предохранити, то во всеконечне испостушення прийдить может. І як супроти цього острова живе він, Шаповал, то йому «способно» глядіти цього острова, щоб мимо його відома ніхто не дерзав псувати ріжного дерева, чорного і родючого, через те, що той острів йому, Шаповалу, даний надалі до нашого розгляду з тим, щоб на ньому ні він сам не рубав, ні другого кого пустошити яким ні єсть образом не попускав, щоб таким способом привести його до прежнього стану на загальну користь»⁶⁵.

Нижче острова Демеки простягся вздовж лівого берега Дніпра *Піскуватий* острів, показаний на «Атласі Дніпра» 1786 року; він

1888 року на верховині Стрільчої скелі знайшли й обслідували майстерню виробів неолітичного періоду кам'яного віку. Там робила досліди Катерина Миколаївна Мельник-Антонович, а після неї кілька разів на Стрільчій скелі працював Т. Р. Романченко.

«Майстерня, що на Стрільчій скелі, — каже К. М. Мельник-Антонович, — одна з найбільших у південній Росії майстерень кам'яного віку; тут зосереджувався вибір одбивних та полірованих кам'яних знарядь, костяних та гончарних виробів. Вироби цієї майстерні відзначаються красою та чистотою обробки, великою різноманітністю в типах та орнаментовці предметів»⁷¹.

Перед дамбою Лоханського порога, праворуч, єсть два невеликі островки *Кулики*, острів *Лоханський* та *Скелястий*; на них висічені шліхувадла для обточування кам'яного знаряддя, що його робила людина ще в кам'яному віці.

Уздовж правого берега річки Сури і до самої Стрільчої скелі простяглося село *Волоське*, де живуть колишні полоняники-волохи¹⁾. Їх захопили запорізькі козаки в часи русько-турецької війни під Очаковом: «Волохи запорожской партией в границах Оттоманской империи прошлого 1770 года полоненные из-под Очакова при том же местечке множественным числом поселены там, где речка Сура впадает в Днепр».

Волохи прийшли з своїм «духовным отцем і руководителем» Исаком Бицем і спочатку належали «по своим духовным нуждам» до приходу Старокодацького, а потім того збудували у себе дерев'яну церкву в 1780 році й одійшли од церкви Старого Кодаку⁷².

Південна частина села Волоського кінчається високою кам'яною грядою. Там є дві високі гори; одна з тих гір зветься просто Скелею, а друга — Бичковою скелею. Вулиці й хати кінця села містяться в цьому межигір'ї. На підгір'ї Бичкової скелі, на землі колишнього селянина Якова Заскоки, єсть так звана Змієва печера. Печера та з дуже вузьким входом і, щоб пролізти в її середину, треба спершу проповзти два сажні животом по вогкій землі, витягнувши вперед себе руки, а потім того вже можна стати і йти ногами⁷³. Скільки та печера має довжини, напевне невідомо: одні кажуть — не більше як 25 саж., а інші кажуть, буцім-то вона тягнеться більше ніж на верстуву, і де саме її кінець, ніхто того не знає, бо ніхто не доходив до її краю. В одному місці печери, кажуть, є така глибока ямина, що коли туди кинути камінь, то не чути, як він і на дно падає. На жаль, усього цього перевірити не можна, бо в селі, якраз коло печери, лупили камінь і завалили вхід у печеру камінням, груддям та землею.

На другому боці межигір'я, на так званій Коршуновій леваді, на крутому схилі скелі є ще декілька печер. У деяких вхід теж такий же вузький, що пролізти в них ніяк не можна, хоча й видно, що далі вхід ширшає⁷⁴. У дворі селянина Борща є печера, яка має 10—12 саж. завдовжки.

¹⁾ Волохи — загальна назва середньовічного населення Придунайських князівств і Трансильванії, з якого в другій половині XIX ст. сформувалися румунська та молдавська нації.

Нижче Стрільчої скелі рябіє серед Дніпра Стрільча забори, а нижче тієї забори впадають в очі два величезні камінні *Багатирі*: один сидить у воді, коло правого берега Дніпра, а другий вийшов із води й одступив на кілька сажнів од лівого берега ріки.

Про ті камінні Багатирі старі лоцмани розповідають таку легенду:

«Колись-то, в дуже давню давнину, зійшлись тут два багатирі — руський та турецький; турецький став на лівому боці Дніпра, а руський на правому. Зійшлись та й кричать один одному через Дніпро. Перший говорить: «Уступи мені це місце; я тут оселюсь з своїм народом», а другий каже: «Уступи мені ти це місце; я заселю цей край, а ти геть звідціля». Спорили, спорили, а потім того руський багатир і каже: «Коли ж так, то давай краще поміряємось силами: хто кого пересилить, тому й одійде ця земля». «Давай», — каже турецький багатир. От узяли вони поодколували з скель камені однакової ваги, поставили коло Дніпра — один з одного боку, а другий з другого, та й давай шпурляти ті камені. Спершу захопив у руку камінь турецький багатир та як кине його з лівого боку на правий, а він плах та в воду. Куди там. Не тільки не перебіг через Дніпро, а навіть і до берега не долетів: сів у воді. Після летів через Дніпро, а навіть і до берега не долетів: сів у воді. Після того руський багатир як шпурнув свого каменя з правого боку на лівий, то він не тільки що перелетів через увесь Дніпро, а навіть упав на луках геть далі од Дніпра. «Ну, коли вже так, — каже турецький багатир, — то я піду далі з цієї землі, а заселю тут свій землю вже ти». І пішов чужий багатир, а наш поселив тут свій народ на обох берегах Дніпра. На тому камені, що впав на лівому боці Дніпра, так там зостався й слід од руки; якраз там, де руський багатир брався за нього рукою, і досі видні і рука, і пальці, і долоня спереду на камені. «А скільки ж пудів ваги буде в тому каменю, як його перекинув через Дніпро руський багатир?» Ну, каменю, як його перекинув через Дніпро руський багатир, то й ще мільйонів вже й змислити не можна: мільйони, мільйони та й ще мільйони. Отже, деякі лоцмани, додержуючись правди, кажуть так: «Добре було тому руському багатиреві шпурляти каменюку через Дніпро, бо він стояв на правому високому березі Дніпра, то й перекинув її аж геть; а турецький багатир стояв на лівому низькому березі, то йому треба було кидати проти гори, то його справа й не вийшла».

Про ці такі кам'яні Багатирі інші кажуть інакше. «То жили колись давно два брати, і стало їм тісно. І вирішили вони кидати камені: хто далі кине, той і зостанеться на місці, а хто кине близько, піде геть з місця. Один кинув, і камінь упав близько, а другий шпурнув так, що й брата вбив. Не захотів він з горя жити в тому місці й пішов кудись в інше»⁷⁵.

Між камінними Багатирями виступають у Дніпрі дві забори — Багатирська та Стрільча; далі Дніпро приймає в себе з правого боку балку Майорову з слобідкою Майоровою. Проти слобідки Майорової лежить на лівому боці Дніпра хутір Діброва.

Далі йде *Дзвонецький* поріг.

Дзвонецький поріг у Костянтина Багрянородного (Γελάνορι)

по-роськи, Дзвін порога (порог француз) по-слов'янськи, Звонець, або Звонецький в «Древней Российской гидрографии», в «Книге большому чертежу» та в академіка Лерберга на п'ять верстов нижче порога Лоханського, супроти балки Звонецької з правого боку; має довжини з правого боку 87, з лівого — 102 саж., падіння води — 0,72 саж.; падає чотирма лавами — Плоською, Чорною, Глухою та Кобилиною; має канал з накладного каменю в 100 саж. довжиною; фарватер ріки вище порога — 9 футів, нижче порога — 10 футів.

Урочище Дзвонецьке з давніх-давен притягало до себе людину. Воно славилось силою риби, птиці, бобрів, бджоли, хутряного звіру. Уже 1530 року за те урочище сперечались канівські міщани з своїм старостою Пеньком, який «порог те звечный мешчанский, на имя Звонец, на Днепре, на себе отнимал и половину имущества умершего или попавшего в плен козака на себя отбирал». З приводу такої скарги канівських міщан київський воевода Немирович зробив таку постанову: «Звонецкого порога старосте Пеньку совсем не касаться, а из имущества козака, если он, не имея ни жены, ни детей, умрет или попадетя татарам, одну половину отдавать на помин души тому, кому он сам завещает»⁷⁶.

Шукаючи по Дніпру вільних вгіддів та безпечних осель, козаки коло 1545 року знайшли Дзвонецький поріг і зробили його своїм займищем. Року 1737 начальник січових церков еромонах Павло Маркович спорудив капличку з похідним, рухомим антимином для запорожців, які жили на Дзвонецькому урочищі, і почав правити службу богу.

Після скасування Запорізької Січі місцевість Дзвонецька, з досить великим числом околичної землі, досталась «в рангову дачу»* полковникові Турчанинову. Року 1781 в цій місцевості був відомий російський подорожник академік Василь Зуев, який бачив коло Дзвонецького порога, на правому боці Дніпра, млин якогось запорожця, «той запорожець одігрів Зуева, який заблудив був у степу, дав йому і дров, і вогню»⁷⁷.

Після полковника Турчанинова місцевість коло Дзвонецького порога перейшла до Катеринославського губернатора І. С. Хорвата. «Генерал-поручик І. С. Хорват за лихоимство, неправильное закрепощение выходцев и за его отчаянное предприятие отставлен от службы, арестован, а имущество его все без изъятия конфисковано»⁷⁸. Року 1798 в селі Дзвонецькому збудовано дерев'яну церкву, але в ній довго не правили служби. Теперішня церква, теж дерев'яна, збудована 1837 року⁷⁹.

Нижче Дзвонецького порога йде заборя *Товчинська*, а нижче тієї забори вливається в Дніпро з лівого боку річка *Ворона*. На «Плане порожистой части р. Днепра 1917—1923 гг.» чомусь цю річку названо «Воронья». Ні в давніх описах, ні в живій мові річка ця ніколи не звалась і не зветься «Воронья». В «Книге большому чертежу», тоб-то в першій російській географії XVI—XVII в., вона зветься *Ворона-вода* — річка вороненої, темної води⁸⁰. В живій українській мові слово «повороніти»: «піднявся великий вітер, і Дніпро зразу поворонів».

1687 року через річку Ворону переходило російське військо, яке пересувалось на Крим під керівництвом кн. В. В. Голіцина. Вкупі з росіянами йшли також і українські козаки, на чолі яких у той час стояв гетьман Іван Самойлович, а також і запорізькі козаки з кошовим отаманом Филоном Лихопоем⁸¹.

Року 1736, за часи війни Росії з Кримом та з Турцією*, тут зроблено «от россиан ретраншемент з редурами»⁸².

«Руське військо, під проводом фельдмаршала кн. Мініха, далі йшло вздовж Дніпра або ж недалеко від цієї річки до Кам'яного Затону. Граф Мініх зберігав вільні зносини з Україною таким порядком: як тільки військо одступало на деяку відстань за російську межу, він казав на такій же відстані робити невеликі земляні шанці* так, щоб місцевість що до дров та води дозволяла одна одній не більше одної-двох миль. В кожному з таких шанців од одної не більше одної-двох миль. В кожному з таких шанців од одного чина та 10—12 чоловіка ратників або драгунів та із лишали одного чина та 10—12 чоловіка ратників або драгунів та із тридцять чоловіка козаків, а великих — 400—500 чоловіка строевого війська та стільки ж козаків під командуванням штаб-офіцера. Це розсипане військо мусило проводити гонців, запасатись сіном; самі кріпості дуже корисні були для обозів, які йшли за військом: тут обози були безпечні від ворожого нападу; тут вони й спинались для нічлігу»⁸³.

Після скасування Запорізької Січі коло річки Вороної 1776 року дано було «в найм из пустых и никем не занятых земель 3 тис. десятин секунд-майору Федору Наковальнику», починаючи од гирла річки Вороної праворуч і далі вгору по Дніпру до балки, яка підходить до Лоханського порога, та по тій же балці ліворуч у підходять до Лоханського порога, та по тій же балці ліворуч у підходь

На схід од села, коло правого берега річки Вороної, є рештки земляних валів якоїсь кріпости, може, тієї саме, яку робило російсько-козацьке військо року 1736.

Нижче річки Вороної простягається серед Дніпра острів *Піскуватий*. Він зазначений на «Плані» й на «Атласі Дніпра» XVIII віку; за одним виміром має 250 саж. завдовжки і 64 саж. завширшки; за другим — 1¹/₂ верстви завдовжки і 1¹/₂ верстви завширшки.

Уряд з Піскуватим островом, тільки ближче до правого берега Дніпра, стоїть острів *Шуляків*, або *Шуляків*, нижче гирла річки Вороної і супроти балки Тягинки, що з правого боку. Він має 1¹/₂ верстви завдовжки і 50 саж. завширшки, складається з піску та з камістю, всієї площі — 5 дес. На ньому був колись хороший дубовий ліс; тепер тільки дубові кущі; є рештки якоїсь стінки з дикою каменю на глині. Тут жив колись запорізький рибалка Шуляк.

Проти Шулякового острова, на правому березі Дніпра, викається невеличка слобідка *Олексійівка*, яку тіснить з одного боку село *Дзвонецьке*, а з другого — село *Миколаївка*. Нижче Олексіїв-

ки виступає в Дніпрі забора *Тягинка*. В «Древней Российской гидрографии», на «Атласі Дніпра» XVIII віку, в «Книге большому чертежу» і в «Исследованиях» академіка Лерберга — Технінський, або Княгинин поріг. Тягинська забора стоїть на 5 верстов нижче Дзвонецького порогу; починається од правого берега Дніпра, доходить до середини його і має 100 саж. довжини.

Далі йдуть два великі і дуже гарні острови — *Кізлев* та *Ткачів*. Кізлев острів має завдовжки біля 2 верстов, завширшки — $\frac{1}{2}$ верстви; на ньому ростуть верби, осоки та кушиками дубняк, а ще недавно були великі та буйні дуби.

Ткачів острів складається з каменю та піску; він має 400—450 саж. завдовжки, 100—200 саж. завширшки; після вирубаного лісу на ньому ростуть кущі дерев.

Нижче Кізелевого та Ткачевого островів ідуть малі острови *Дмитрові*, яких налічують п'ятнадцять; треба думати, що в цій назві сховані й інші острови, які мають окремі назви: *Солоней*, *Ракови*, *Біблів*, *Кверко*, *Жидівський*, *Майстрів*.

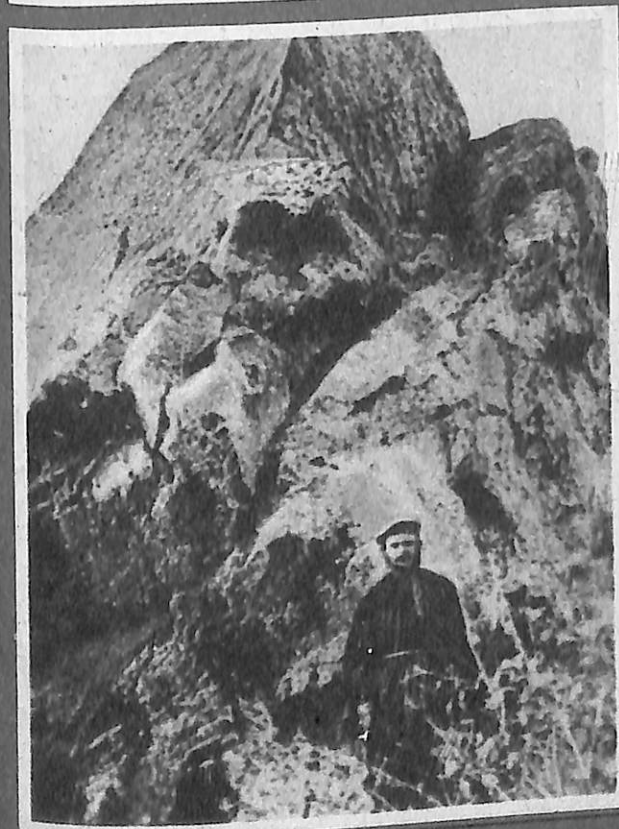
Всі вони скупчились перед Ненаситецьким порогом; всі з піску та каменю, всі вкриті лозою. З них Жидівський названий так через те, що на ньому ховали тих євреїв, які, плывучи по Дніпру, іноді гинули коло Ненаситецького порогу. Майстрів острів здобув собі назву через те, що на ньому колись жили майстри, які робили з розбитих у порозі плотів добрі рибальські човни.

Між иншим, на Майстровому острові колись знайшли клад золотих монет — декілька сот штук. Частина їх була VII віку — візантійського імператора Іраклія, частина XI віку — імператора Костянтина Луки. Всі вони, як кажуть, були складені у великому глиняному з гострим дном посуді⁸⁵, і їх забрали тоді до Петербургу. З приводу цього відомий російський історик Л. І. Гловайський* робить таке зауваження: «Чи не було на цьому острові якогось розбійного притулища, в якому ховали здобич у пограбованих приїжджачих або у тих, які мали аварію на Дніпрі. Або чи не було тут якого святилища, куди мандрівники клали свої жертви задля благополучного переїзду через пороги»⁸⁶.

За всіма переліченими островами зразу починається Ненаситецький поріг, увесь укритий буком, тоб-то водяною піною.

Острів Кізлев

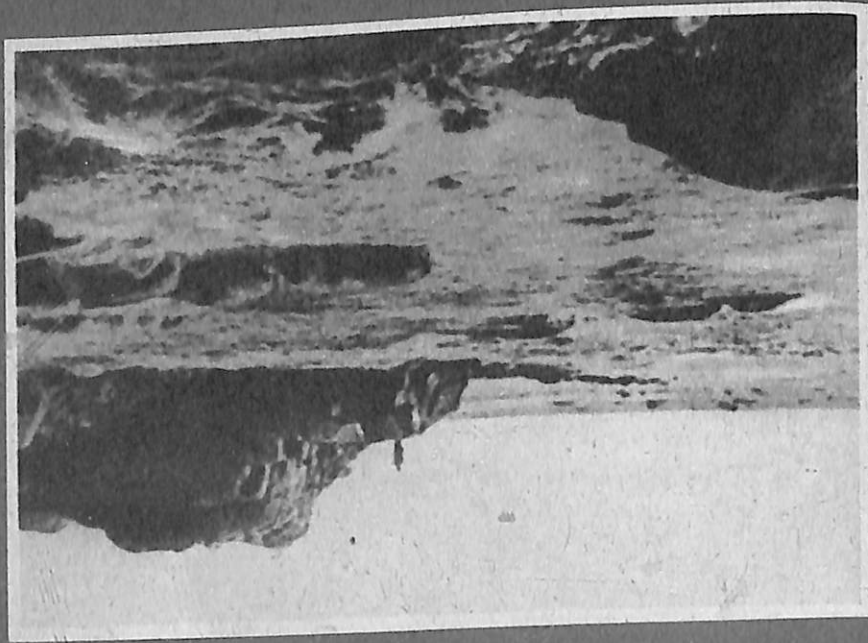
Камінь Багатир
з правого боку
Дніпра

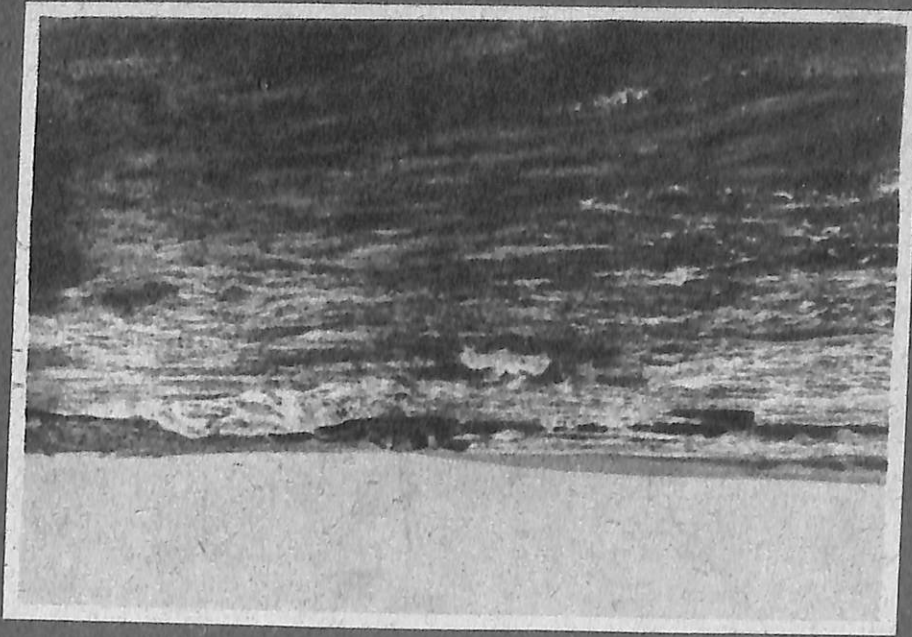
Пески в Ненастиці

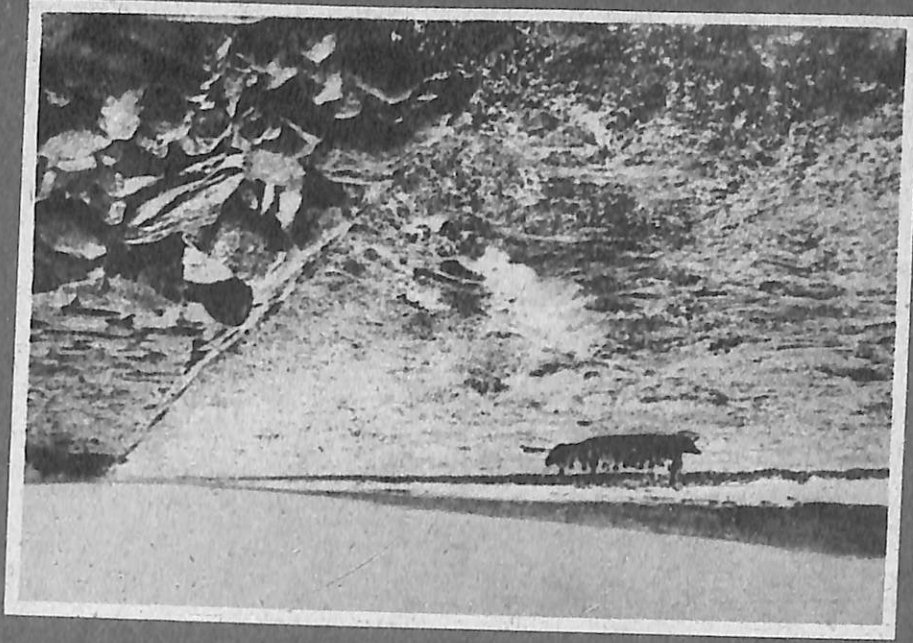
Ненастиця

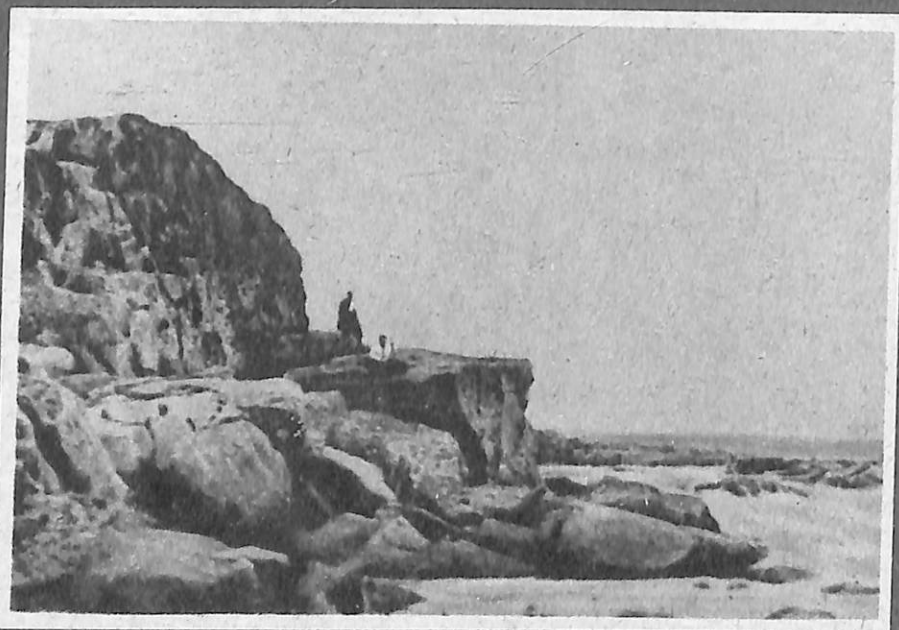
Порт Ненастиця з каналу

Ненастицький канал

Скеля Манастирка

Перша лива Ненаситця

Ненаситець по весні коло скелі Манастирка

Ненаситець влітку

по степових річках тут жили козаки-зимовчаки, які «бадалися» господарством, тоб-то плодили худобу, випасали коней, рибалчили, пасічникували, полювали. В народній пам'яті збереглися прізвища таких козаків: Басараб, Бритий, Визир, Гайдук, Гаркуша, Гладкий, Гречка, Гук, Дунаєць, Дядько, Заруба, Круглий, Кукса, Лисий, Натруса, Нудьга, Орел, Сич, Сотченко, Терновський, Харківець, Чепинога, Чуприна.

Року 1779 «действительному тайному советнику, сенатору і різних орденів кавалеру Петру Семеновичу Свистунову» пожаловано «в рангову дачу» 12 800 дес. землі. Ото з того й виникло село Свистуново-Петровське.

Першим осадчим села, як кажуть старі діди, був запорізький козак Кузьма Басараб. Він був дуже заможний зимовчак, «жив у рубленій хаті» над річищем, яке обмиває Дубовий острів, і мав у себе робітників запорізької сіроми. У нього по берегу річища з верству до гирла Осокорівки тягнулись землянки та загони для рогатизни, коней та челядників. Він тут жив до поділу запорізьких вольностей і після поділу їх. Тільки тоді, як «ревизька сказка» 1782 року* записала його «поміщицьким крест'янином», він, узнавши про те, збув усю свою худобу і втік на Кубань; за ним повтікали також і інші козаки, хто теж на Кубань, а хто й за Дунай.

Після Басараба став за осадчика козак Сотченко. Власник землі П. С. Свистунов, який тоді був курським губернатором, насилав у свою «дачу» різних переселенців, дозволяв їм брати землі стільки, скільки хто хотів, і не дуже примушував їх до панщини. До нього потяглися різні бурлаки та втікачі.

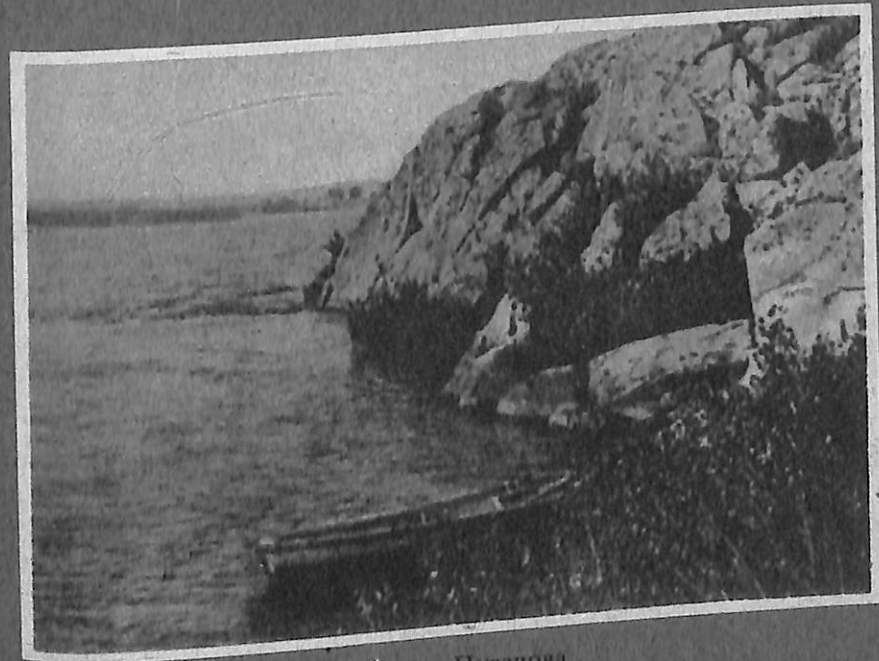
Так, у слободі Литовській Охтирського повіту дуже погано жилося крешакам. Тоді один крешак Данилей «причвалав до Петровки. Прочувши про те, численні куми того Данилея і собі накивали п'ятами» з Литовської. Те було якраз під праву сторону. Поміщикові захотілось пройти по своїй слободі. Дивиться він, щось дуже тихо по вулиці. Він заглянув в одну хату — пусто, в другу — пусто, в третю — пусто, і скрізь пусто; лишилися тільки самі «святі», тоб-то ікони. Так ледве не вся слобода змандрувала в Петровську¹⁰³.

Старий дід Онисько Гаркуша про околиці Свистунова-Петровського казав таке: «На лівому боці Дніпра, де Свистуново, були два городки: то турецькі брили, себ-то кріпості; вони з виду так, як коняче копито. Там стояло колись турецьке військо, як ще земля була бусурманська. Там, у малому брилі, закопані шаблі та рушниці — три каменя зверху. Гроші, шаблі та рушниці закопали запорожці після того, як звоювали турка та збирались на Польщу». Ото так казав дід Гаркуша. Люди й давай те шукати. Так дві шаблі найшли, а рушниці й гроші й досі там¹⁰⁴.

Турецькі брили ще недавно можна було бачити; тепер їх засипало піском. Чотирнадцять років тому (казав це дід року 1872) там найшли панцир та одну шаблю, а після того я сам найшов у піску ядро. Чабани часто й тепер находять там багато мідних стрілок¹⁰⁵.

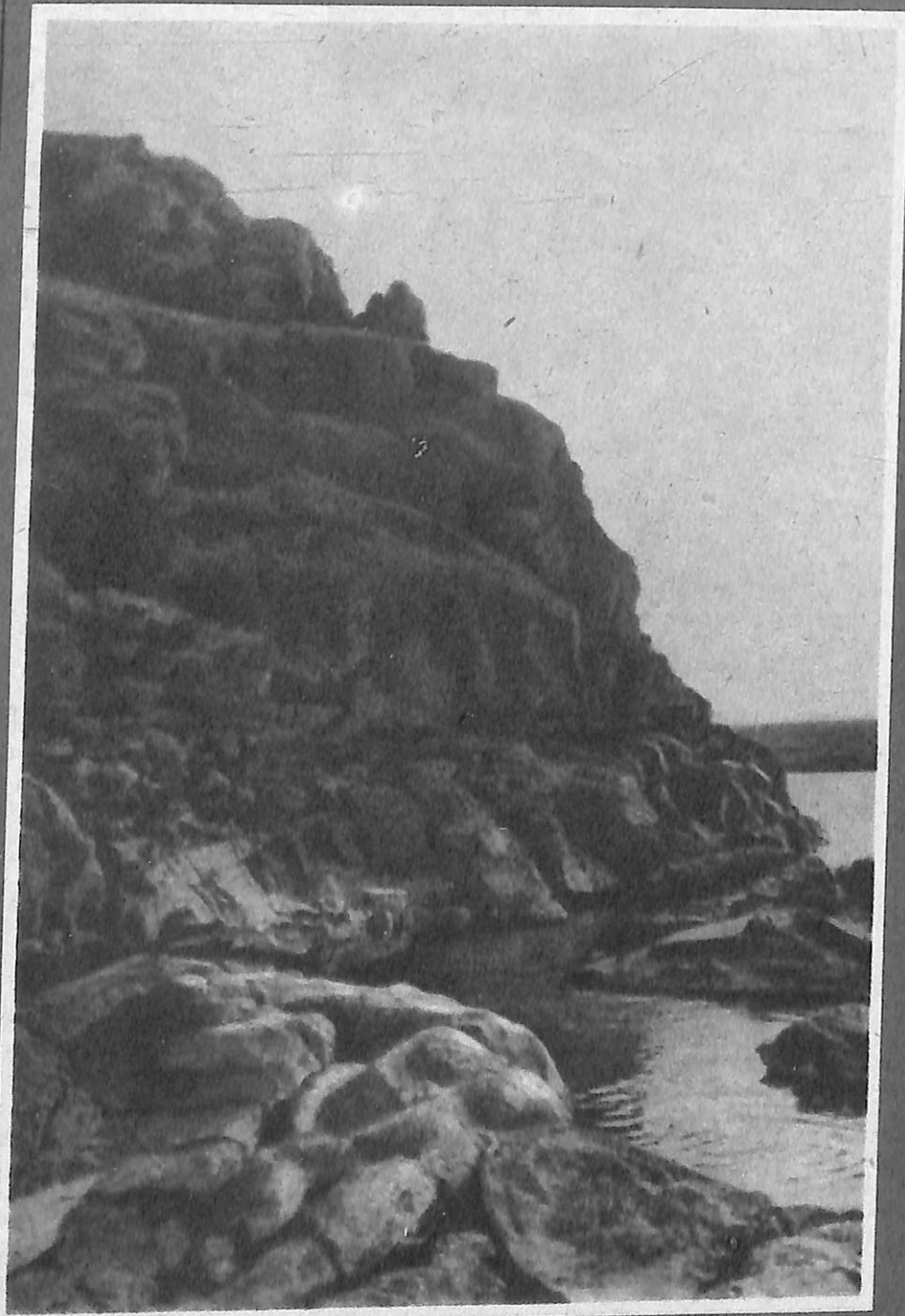

Острів Великий Дубовий

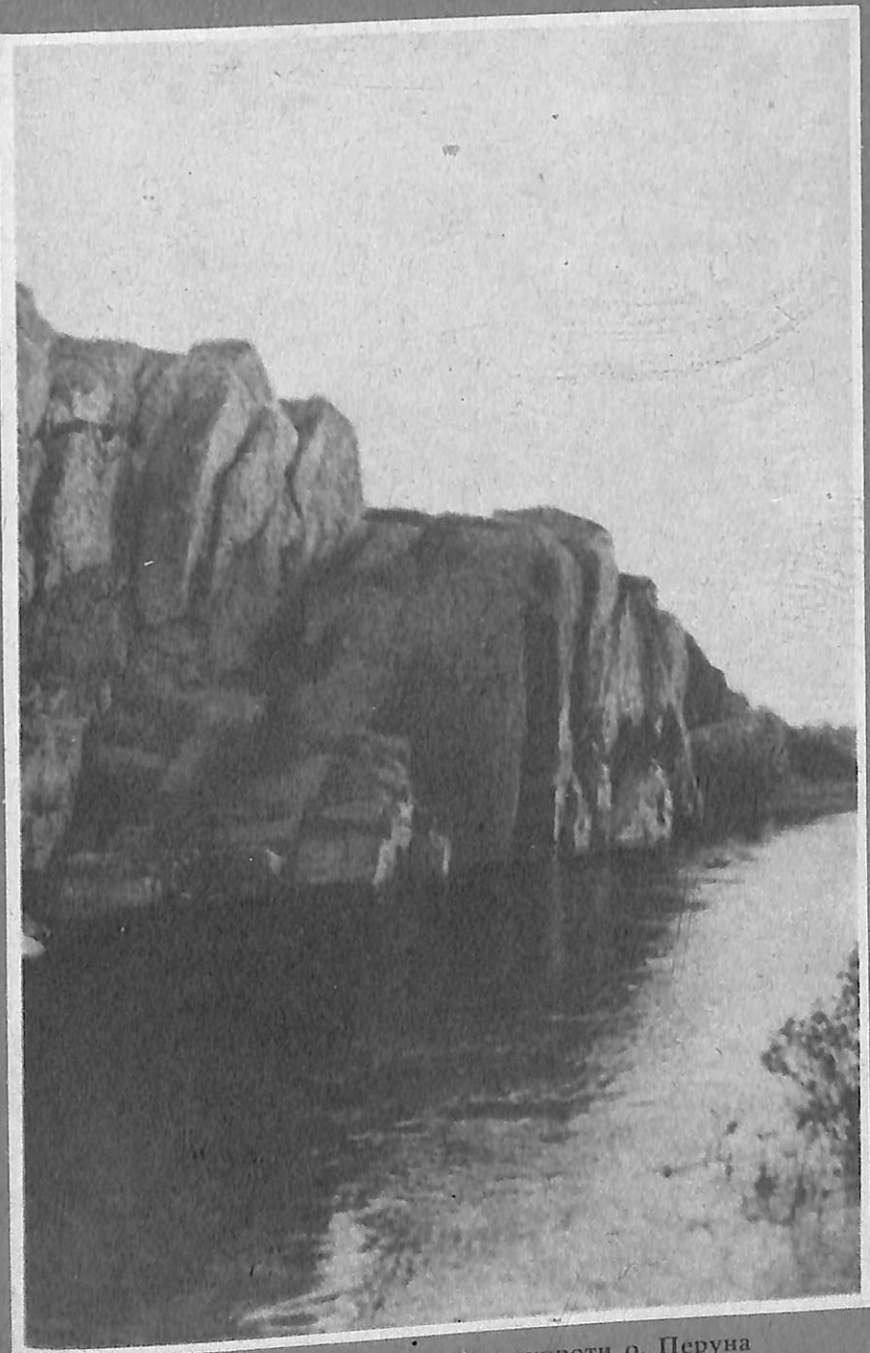

Печера Пугачова

Острів Таволжанський з півночі, де знайдено грецьку амфору
давніх віків

Острів Таволжанський із сходу; супроти о. Перуна

Острів Таволжаний.
Орлиняча скеля,
де колись
водились орли;
знайдено
майстерню
бронзового віку

Острів
Таволжаний
із скелю.

Поріг Вовнизький

Поріг Вовнизький

Село Вовниги

В тридцятих роках минулого віку на березі Дніпра, близько села Свистунова-Петровського та каменя Халявина в Кривій заборі, випадково знайшли кістяк чоловіка «з золотим» сосудом «на голові», що бачив один з лоцманів і про те сказав теж лоцманові Якову Сохачеві¹⁰⁶.

Року 1903, супроти того ж таки села Свистунова-Петровського, місцеві рибалки випадково знайшли в Дніпрі невеликий дзвін, формою на зразок тульпана, так званого удільно-вічового періоду; на великий жаль, перелили його на сучасну форму й повісили у себе на дзвіниці. Першу церкву в селі Свистуново-Петровському збудовано року 1803, другу — 1895¹⁰⁷.

Забора Скубова, камінь Чортів Дядько, камінь Коростій, забора Коростьова, забори Дубова, Свиняча, Крячина, Валка Діденкова з лівого боку Дніпра, де жив колись гайдамацький ватажок Діденко з своїми «статцями», тоб-то гайдамацькою сторожею.

Вовницький поріг у Костянтина Багрянородного Варуфорос — по-роськи (Вароуфорос), Вульніпрах — по-слов'янськи (Вовлнѣпрах). Він робить, пояснює історик, велике озеро. Тут роси знову проводять свої човни через невеликі берегові протоки, як робили, переходячи перший та другий пороги, і приходять до шостого. В «Книге большому чертежу» та в «Древней Российской гидрографии» — Волнег, Волний і Волтинський, в академіка XVIII в. Лерберга — Вовницький або Внукнинський, в академіка XVIII в. Лерберга — Вовницький або Внукнинський, після Дід-порога — у сучасних селян. Найбільший із інших порогів, окрім Ненаситецького, на тридцять верстов нижче Ненаситця і на три з половиною верстви нижче острова Великого Дубового. Має ширини 50, довжини з правого боку — 270, з лівого — 235 саж., падіння води — 1,14 саж.; падає чотирма лавами — Близнюками, Плоською, Грозою та Помийницею. Має канал з накидного каменю з гладкими стінками 200 саж. завдовжки; фарватер

річки вище порога — 8, нижче порога — 7 футів. На «погоду» часто перегукується з Дідом-порогом: ось реве, шумить, гуде, струшує землю Дід-поріг; коли це зразу тиць, і неначе він обірвався і немов аж тяжко застогнав. Тоді починає Внук-поріг: реве, шумить, гуде, коли ось і цей зразу тиць, і обірвався та аж глухо застогнав. І вп'ять Дід-поріг, а після нього вп'ять Внук-поріг. «То вони так у нас перегукуються на погоду»¹⁰⁸.

Перед Вовнизьким порогом ліворуч стоїть камінь-острівець Перейма; коло самого Вовнизького каналу — острівець Полтавка; між тією Полтавкою та лівим берегом ріки біжить протока, так звана Розчистка. На одному з каменів Полтавки зроблено шліхувadlo лощити кам'яне знаряддя. З правого боку Дніпра йдуть балки Легкого та Гайбеєва, а проти самого порога виступає до берега село *Вовниги*. Урочище, де тепер село Вовниги, дано року 1784 на ранг графові П. О. Румянцеву, од якого потім перейшло до Милорадовича.

Нижче Вовнизького порога єсть байрак Балчанський, про який діди-оповідачі розповідають, що там колись жив запорізький козак Балчан. Той козак славився дуже довгими вусами, які він тричі закручував за вуха; у нього ніколи не випадала з зубів люлька; курив він заправськи, ще й клав за губу «венгеря», тоб-то гар од чубука, що при люльці. Іздив на коні-змії. Був певний запорожець, бо носив широченні штани та шкуратяний черес, в кешені мав кисет з тютюном та ложку, а за халявою добре вигострений ніж. В тому Балчанському байраці часто находили старовину козацьку — поіржавлені пістолі, списи, рушниці, казани, олив'яні кулі¹⁰⁹.

В самому Дніпрі, нижче Вовнизького порога, ідуть один за одним камені: Кобилка, Курочка, Цаприга, Крутько, Тирі, Гаджолла, Буць, Поляк.

З лівого боку підходить до Дніпра балка Дегтярева, а з правого — балка Ломаківська.

Будильський поріг, у Костянтина Багрянородного Леантіс — по-роськи (Леанти), Беручи по-слов'янськи — Вероутя, що значить кипіння води; Будило в «Древней Российской гидрографии» та в «Книге большому чертежу»; Дубильський на «Атласі Дніпра», Будильський, або Будинський на «Гидрографической карте Днепровских порогов». Нижче Вовнизького порога на 5 верстов має завдовжки з правого боку 187 саж., з лівого — 102 саж., падіння води — 0,49 саж.; падає двома лавами, на 100 саж. одна нижче одної; Тириною та Созоною, які названо од лоцманів, що колись-то «посадили» тут плоті; має невеликий канал з накидного каменю з обох боків; фарватер ріки вище порога — 7, нижче порога — 9 футів. Назва порога вийшла з цього: «Ти, лоцмане, пройшов Діда та Внука та й заліг спати; отже, не спи, а то Будило розбудить тебе».

На дві верстви нижче Будильського порога підходить до Дніпра з правого боку балка Будильська, де жив колись запорізький козак Дон. Про нього кажуть, що він був великий багач, великий силач, а ще більше того великий «галдовник». Він оце, кажуть, просте-

ле було на воді повсть, збере до себе гостей, сяде з ними на ту повсть та й махне вниз по течії Дніпра. Повсть пливе, а козакі п'ють, танцюють та кружляють кірцем горілку. Після смерті старого Дона все його багатство дісталось його небозі, в якого було чимало різного запорізького добра — казанів з червоної міді, всякої зброї, сидел та упряжу¹¹⁰.

Нижче балки Будильської з того правого боку підходить до Дніпра балка Трутова. Там жив другий запорізький козак Трут. Він був справжній козак-зимовчак і не вкидався у войовничі козацькі справи аж ніяк; «бадався» хліборобством й ото тим служив запорізькому війську.

Та балка Трутова була колись вся лісова. В ній, кажуть, була така криниця, яка притягала до себе грозу та дощові тучі; через те в ній багато було дубів, розбитих грозою¹¹¹.

Далі йдуть з правого боку Дніпра балка Редина, а за балкою Рединою балка Канцюрова. Тут жив козак-сидень Канцюра, од того козака Канцюри і селище його прозвали Канцюрове.

По самому Дніпру йдуть камені — Колесники, Червоний та Рибальський, инакше Стрелиця, як він зветься на «Атласе части реки Днепра 1863 года». Рибальський острів ближче до берега, а за ним зразу Червоний. На Рибальському пісок і колись росла осокорина, а на Червоному — самий червоний камінь. Року 1877 Рибальський був увесь у воді, а Червоний затопляється водою мало що не кожної весни, і тоді його звать заборою. Лоцмани бояться Червоного, бо бистря так і спихає на нього плоти. На Рибальському після сорок п'ятого року находили в піску запорізькі шаблі і багато кісток: все людські голови. До сорок п'ятого року був чималий острівок і височенький¹¹².

Нижче островів Рибальського та Червоного йдуть два камені Служби; невідомо, од чого вони здобули собі таку назву.

На правому боці Дніпра стоїть село *Федорівка-Язикова*, яке виникло року 1780. Цього року місцевість нижче Будильського порога пожаловано Федорові Язикову «на рангову дачу». Село, порога пожаловано Федорові Язикову «на рангову дачу». Село, яке тут було основане, спершу звалось Федорівка пана Язикова, тоб-то землевласника Язикова, а потім того почало зватись Федорівка-Язикова.

За часи існування Запорізької Січи тут жили козакі-зимовчакі, або сидні, од яких дійшли до нас різні назви балок, вибалок, річок та могил.

Так, під слободою Федорівкою-Язиковою жив колись козак Квіта; по ньому й балка прозвалась Квітяна; він був дуже заможний, мав трьох синів, які жили вкупі з батьком, поки існувала Запорізька Січ; після скасування Січи сини покинули батька на місці, а сами «подались» на Кубань.

Коло устя Квітяної балки, під самим Дніпром, стояв дуб в обійму чотирьох чоловікам. Такі ж дуби росли тут і в інших місцях. Там багато «мешкало» запорожців, які доживали свого віку в до-рогах для них місцях.

Ось що розказував про одного такого запорожця старий дід

Трохим Ковбаса, якому було 98 років. «Жив тут один заможний запорізький козак і був у нього син, а в того сина була й жінка. Тільки син не дуже слухався батька і часто крав у нього гроші. От коли батько пристарився, то зібрав усі свої гроші, поклав їх у макітру та й пішов з нею в сад, а за ним потихеньку, назирцем і синова жінка. Викопав батько у саду ямку та зарив у ній макітру з грішми, а зариваючи, ще й вирік таке закляття: «Яка рука загірбала, щоб та й одгірбала» (тричі). От чи довго жив після того батько, чи недовго, а тільки вмер. Діждалась невістка ночі, взяла під боки мерця та з ним у сад; у саду положила його коло ями, де були закопані гроші, та його ж рукою й почала одгірбати яму; одгірбає, а сама й каже: «Якою рукою загірбав, такою й одгірбаю» (тричі). Забрала всі гроші, мерця внесла в хату, а тоді поскликала людей та й давай тужити по покійнику»¹¹³.

Копаячи колодязі та льохи в селі Федорівці-Язиковій, селяни часто находили похоро́нні ями. В одному місці, кажуть, знайшли кістки чоловіка, а між ними 16 бронзових стріл; у іншому одкопали цілий кістяк чоловіка; в головах того кістяка стояла «тиква» з горілкою, а з правого боку лежали люлька, тютюн, кресало та крем'янь. Горілку випили, а решта десь згубилась¹¹⁴.

«У нас на Язиковському степу копали якось-то вовківню та викопали чоловічий кістяк, а в ньому вісімнадцять мідних стрілок між кістками. Тоді казали, що такими стрілками воювались турки»¹¹⁵.

За часи запорожців тут, де тепер село Федорівка-Язикова, був відомий перевіз, який звався *Таволжанський*, а потім того почали його звати *Язиковський*.

Про цей перевіз писав року 1594 відомий посол німецького імператора Рудольфа II Еріх Ласота, який їздив до запорожців по Дніпру з політичним дорученням од свого монарха. «Ми пройшли, — каже він, — десятий поріг Будило, а за ним пристали до лівого татарського берега; там обідали. Тут тепер звичайний із татарських перевіз, який іде аж за острів Таволжанський, через те, що Дніпро йде тут тільки одним водотоком. Тут ми знайшли багато маненьких татарських човників, звязаних з хворосту і обтянутих навкруги свіжою шкурою»¹¹⁶.

Про цей же Таволжанський перевіз писав у XVII віці і відомий французький інженер Боплан. «З усіх тринадцяти порогів, — каже він, — тільки між десятим Таволжанським татари можуть переходити через ріку вплав, Таволжаном, де береги більше доступні»¹¹⁷.

«До відомостей Ласоти та Боплана вважаємо неза́ввим додати, — каже Яків Павлович Новицький*, — що берег Дніпра од порога Будила протягом $2\frac{1}{2}$ верстов, до теперішньої Язикової, здебільша високий, скелястий та крутий, до того ще часто перерізаний балками і не скрізь доступний для під'їздів; лівий берег, навпаки, на великому обширі — піскова пологість. Через те можна думати, що місце давнього татарського та запорізького перевозу було нижче каменів Служб, де потім того був Язиковський перевіз. Далі перевіз вплав на конях, треба думати, був з правого берега на лівий

в місці — спочатку через річище на острів Таволжанний, далі з Таволжаного, між його скелями Голубиною та Щукуватою, через Дніпро. В тому місці, хоча течія води й бистра, та береги правий (острова Таволжаного) і лівий, вище острова Перуна, приступніші і ширина ріки не більша як 200 саж.»¹¹⁸.

До Таволжанського, або Язиковського перевозу підходили з обох боків давні шляхи. З правого боку тягнувся великий чумацький шлях, од Половиці, тоб-то од міста Катеринославу, на степ пана Захарина, повертався на Язикову коло Шмаляної могили, як поминути Рябу могилку, де Підгородянська пошта. Як перевезуть було чумака з правого боку на лівий бік Дніпра, то він повертає, куди йому треба; або на Самар¹¹⁹, або на Оріхів до Перекопу, на Марнопіль¹²⁰, на Крим, на Керч, на Дін.

З лівого боку до Дніпра сюди ж таки йшов великий чумацький шлях од Самарі через Свистунівський шлях і тут розходився на Олександрівськ, на Перекіп, на Язиковський перевіз, а далі на пошто́вий шлях, що йшов до Половиці, тоб-то Катеринославу¹²¹.

Таволжанський, або Язиковський, перевіз — ще бог-зна колишнє діло. Він був нижче Служб і вище острова Таволжанського. Тут ще запорожці та гайдамаки перепливали кіньми на острів Таволжанський. То очайдушний народ був. Потім того тут були од панів два порони перевозити чумаків. І стільки того чумака тут переїздило — боже мій! На кожний порон ставили по 20 чумацьких возів. За перевіз брали гривню, тоб-то три копійки од воза та пари волів, а пасли воли дурно. А йшов чумака або порожняком, або ж віз сушені груші, а відтіля вертався з рибою та сіллю¹²².

Нижче села Федорівки-Язикової, на тому ж таки правому боці Дніпра, простяглось більше ніж на п'ять верстов село *Августинівка-Смольща, Вустинівка*. Його заснував 1780 року, як і Федорівку-Язикову, той же Федір Язиков, а назву йому дали од власного імені дружини Язикова — Августи. Після смерти Язикова дружина його купила собі 80 семей крепаків у графа Розумовського слобідки Смольщі Прилуцького повіту Полтавської губернії і перевела їх до своєї Августинівки, через що й вийшла назва Августинівка-Смольща. А через те, що селяни з Августи зробили Вустю, то й з Августинівки ще вийшла й Вустинівка.

Коло 1796 року вдова Августина Язикова одружилась з графом Я. Е. Сіверсом; мало не через чотири роки графиня Сіверс продала свою землю Ф. А. Ушакову.

Після Ушакова володарем став генерал Сліпушкін, а од Сліпушкіна земля перейшла до його зятя графа Коскуля, естонця з походження, але підданця російського¹²³.

В сімдесятих роках минулого віку якось-то нічної доби, влітку, несподівано коло села Августинівки-Смольщі впав метеорит-залізняк і загрузився в глинищі більше ніж на два сажні. «Він, — каже 90-літній дід Андрій Юрченко, — той залізняк, не такий і великий: може, буде пудів 25 або 30, а тільки залізо таке міцне, що його не можна було ні терпугом упиляти, ні одбійником одбити.

Мужики все ходили до нього та стукали по ньому молотками. Як витягли його з глини, то швидко в губерню одвезли»¹²⁴.

Проти села Августинівки-Смольщі простягся посеред Дніпра великий і значний острів *Таволжаний*. На різних планах Дніпра й у різних мемуаристів та дослідувачів його звуть по-різному: Таволжаний, Вільшаний, Таволшанський, Таваджанський, Тавольжанской, Таволжанка, у місцевих селян — Тівільжан. А що на цьому острові переважає лісова рослина таволга — *Spigaea crenata*, правильніше буде назва Таволжаний.

Також різно визначають і величину цього острова. Найменша величина показана у Боплана: 1 верства і 166 саж. довжини. Але треба тільки пройтись вдовж цього острова, не вимірюючи його, щоб зразу вбачити, що Боплан і не міряв його і, видимо, не ходив по ньому. В інших довжина острова 2—4 верстви, ширина од 100 саж. до 1 верстви. Якщо взяти середній вимір, то можна сказати, що Таволжаний острів має понад 3 верстви довжини і од 100 саж. до 1 верстви в різних місцях ширини.

Площу землі Таволжаного острова теж показують різно: в одних 221 дес. 1920 кв. саж., в інших — 322 дес. Висота, при літньому горизонті води, на північній половині острова приблизно 200 ф., на південній, нижче балки Довгої, приблизно 120 ф. Грунт острова — піскуватий чорнозем.

І по згадках стародавніх дідів, і по пеньках зрубаних дерев видно, що на Таволжаному острові був колись великий ліс з усякою звіриною: там росли — дуб, клен, в'яз, дикі груші, глод, а по спадах рясно куцилась таволга. Ті ж таки стародавні діди розповідають, що запорізькі козаки користувались таволгою, яка росла на острові, як лікарською рослиною: вони робили з молодих пагонців таволги віджимки і тим лікували своїх бігових коней од задержки сечі, чим вони часто боліли.

З трав'яних рослин на Таволжаному острові можна бачити сирітки, крокуси, хохлатки, проліски, фіялки, іриси, дрібноцвіт, туйпани, сон-траву, барвінок і особливо багато так званої трави кузьмица (*Ephedra vulgaris*).

Це все буває в кінці лютого місяця, іноді пізніш — в березолі.

Оскільки Таволжаний острів привабний весною, остільки ж він буває непривабний в суху, пекучу пору літа. Вся трав'яна рослинність на ньому висихає і неначе на тому острові нічого й не росло ніколи.

Зовнішній вигляд острова такий: голова, або північна його частина, значно завалена грудями голого каміння; в сходовій, продовжастій, у найбільш підвищеній частині чергуються одна за одною величезні скелі, які мальовниче нависають над Дніпром; в західній, теж продовжастій частині, до річища теж каміння і між ним окремі високі скелі; в південній частині, яка зветься «прохвістя», білий сипучий пісок, який косою далеко виступає в Дніпро.

Між камінням окремих скель на острові найбільше відомі: Голубина, 72 ф. заввишки: тут колись водилось багато диких голубів; Щукувата, 100 ф. заввишки: коло неї завжди грає багато щук;

Вовча скеля: коло неї плодились вовки; Стара забор, найвища з усіх скель, 120 ф. заввишки. Всі ці скелі йдуть з півночі на південь, зависають у Дніпро і виставляються супроти острова Перуна.

Од Щукуватої скелі до скелі Старої забори тягнуться в чотири ряди двадцять ям. Кажуть, що там було колись «осідлище» запорізьких козаків. Ті ями — ознаки землянок, обнесених загатою, од якої видкі були рештки до 1882 року.

На сходовій частині острова є так званий Липин берег: «там за панського уряду росли розкішні липи, тьохкали соловейки та свистіли іволги».

Поперек острова, нижче Голубиної скелі, тягнеться балка Довга. В тій балці було колись два озера, з яких одно озерко було ще 1882 року.

На острові є дві могили. Одна могила на північному краю острова, яка має навкруги 70 кроків і через верховину 24; друга, менша, на північному краю, обкладена навкруги гранітом.

На південному ж краю, так званому прохвісті, в білих сипучих пісках знати сліди «печищ»; там же находили черепки од амфор та од іншого глиняного посуду з різним орнаментом; також находили дуже багато крем'яних скалок, цілі й поламані крем'яні ножі, бронзові стріли, кремені для рушниць та пістолів, саморобні олив'яні запорізькі кулі. Тут знайшли також три сланцеві (лупакові) матриці для виливання в них з бронзи різних речей¹²⁵. Видимо, в давно давні часи тут була майстерня — ливарня.

На північній частині Таволжаного острова теж находили старовину, але не стільки, як на південній частині його. Після великих та довгих вітрів вода в Дніпрі виміла при самому березі острова «здоровий, червоної глини, глечик, з двома вухами та з круглим дном, не такий, як у нас роблять»¹²⁶. Він був дуже заглиблений у піску, і чотири чоловіка ледве викопали його веслами. Думали, що в ньому повно грешей, а як витягли його з води та роздивились, аж у ньому самий пісок. Тоді побили його веслами, а черепки пошпурляли в Дніпро».

На самій «голові» острова находили також деякі російські монети, але не так давні: кінця XVIII й початку XIX вв.

Згадуючи про Таволжаний острів, оповідачі, старі літами, кажуть, що на ньому й округ нього ріс великий ліс: в середині куци глоду та груші, в «голові», саме там, де каміння, ще року 1845 був ліс та ще яка дубота. А рокити тієї, зіновати росло — страшна сила. А трава що-року родила така, що, було, накосяють на острові шість-сім великих скирт сіна... Тут риби була незчисленна сила. Тут кишив звір, гад, птиця божя. В лісних пущах плодились пугачі, а на дубах багато гніздились могутніх орлів.

Звичайно, як на інших островах, так і на Таволжаному острові вказують місця, де запорожці закопали й заклали на голови великі скарби в чотирьох козинячих щуках, у восьмивідерному барилі, а зверху ще й затоптали кінями. Без скарбу на острові або в могилі або ж у балці ніяк не обходиться діло у дідів-оповідачів.

Правий берег Таволжанського острова одділяється од суходо-

лу річищем в 140 саж. завширшки, яке на всьому своєму протязі завалено камінням та заставлено невеликими острівками. У весняну повідь тут вода дуже рветься вперед, переливається з каменя на камінь, гуде, шумить, здіймає високо вгору піну, і околичні селяни звать це місце «поріжком». У давніх мемуаристів, географів та дослідувачів це тринадцятий поріг: Таволжанський, Таволжанний, Таволжанной, Таволжан, а справжня назва — Таволжана забора.

Проти «голови» Таволжаного острова стоять два камені Кабани, вони ж инакше Черевко та Черевча або Черевченя. Перша назва походить од того, що камені подібні до справжніх кабанів, що мовби плавають по воді; друга назва вийшла од лоцмана Черевка, який «тут потерся об камінь».

Супроти Черевка та Черевченяти, під лівим берегом Дніпра, стоїть невеликий острів *Орлів*, зазначений на «Плані ріки Дніпра» Єгора Арапова 1780 року¹²⁷, тепер відомий у лоцманів під назвою Бобрового. Він має 360 саж. довжини, 35–50 саж. ширини, 15–25 ф. (за літнього рівня води в Дніпрі) височини, инакше 6 дес. і 533 кв. саж. площі землі.

На голові острова каміння з окремими високими скелями, на прохвісті пісок — одміть. Колись на ньому був гарний дубовий ліс, та його сплундрували, і лишилися тільки пеньки та низькорослі чагарники. Взагалі рослинність острова бідна. Року 1890 на ньому було кілька молодих дерев дубу, чорного осокору та верби. Із дрібних дерев — крушина, або жостір, бересклет, брусника, шелюг, дрік, зіновать. Із трав'янистих — туйпан, будра, підбіл, седум, горобиний щавель, нехвороща, дивина, гребінчатий пирій. Од суходолу острів одділяється річищем завширшки коло 70 саж. у весняну повідь. Проти острова на суходолі крутий, кам'янистий спад, зарослий кущами дрібнолісся. Там сила чорних гадюк та великих жовтобрюхів.

За часи Запоріжжя на Орловому острові був рибальський кіш запорожця Орла. Він просушував тут свої мережі * та кодоли * й тут же прожив увесь свій вік. З 1779 року по 1860 рік цей острів належав родові Свистунових, потім того перейшов до російських купців. В 1845 та 1877 роках його затопляла дуже висока весняна вода. Року 1887 опинився він у руках німців-колоністів.

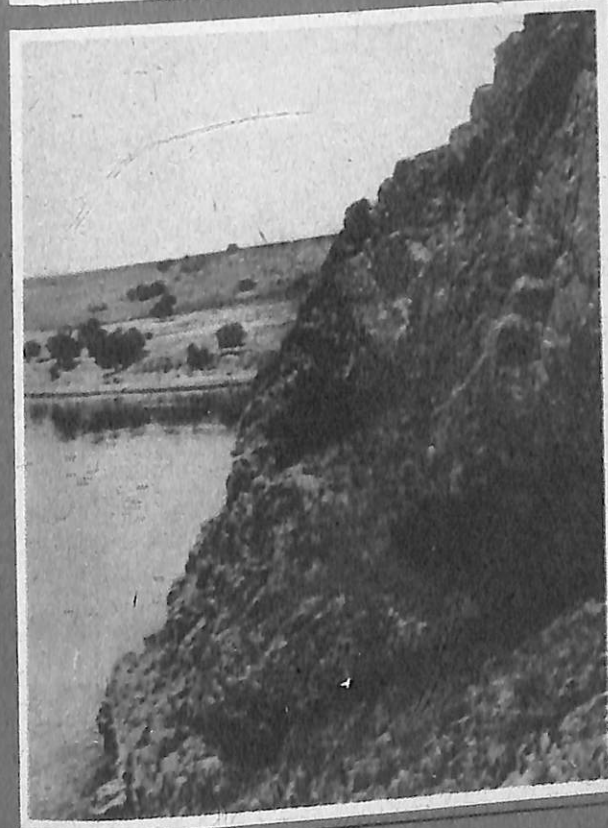
З лівого боку, супроти південного кінця острова, прохвістія, входить у Дніпро балка Орлова, там колись ріс хороший дубовий ліс, на що указують багато пеньків та декілька молодих дерев, які уціліли до нашого часу. Там же була й хата запорожця Орла, де він жив зимою.

З правого боку в річці, супроти південного кінця острова Орлового, стоїть камінь Крячиний, або Крячок. Влітку на ньому завжди сідають крячки, од яких і вийшла назва каменя. Весною камінь ховається у воді, і тоді місцеві люди звать його Крячиною заборою¹²⁸.

Нижче Орлового острова підходять до Дніпра з лівого боку одна за одною балки: Велика Бицулина, Мала Бицулина і Тавол-

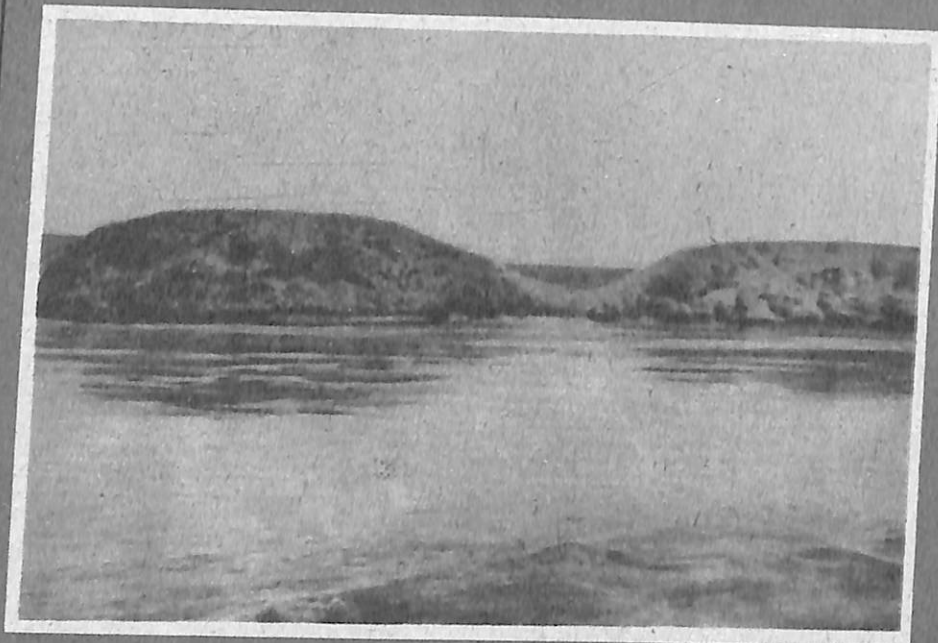

Отара овець
коло
с. Миколаївки

Голова острова
Перуна

Острів Перун

Коло
с. Привольного

Скелі острова Перуна

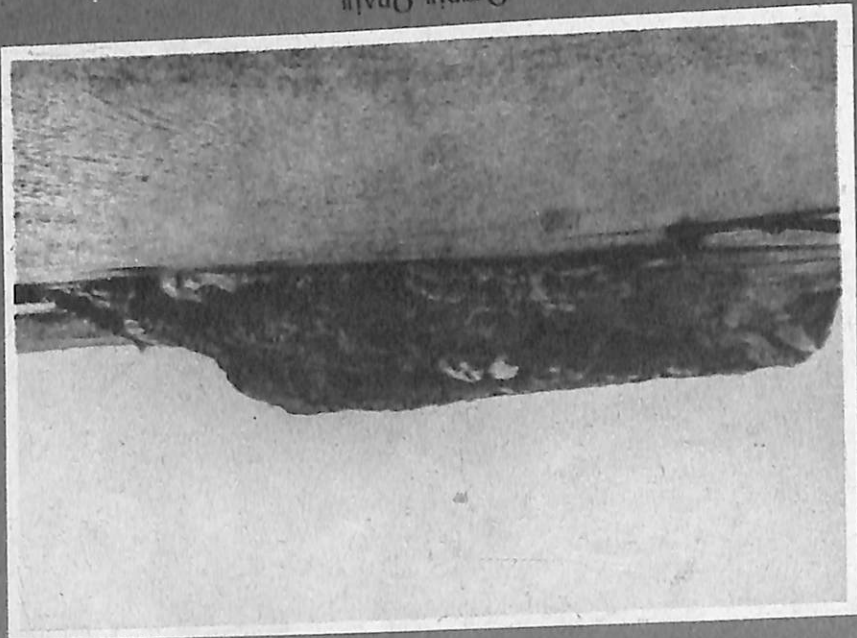
На острові
Лозуватому

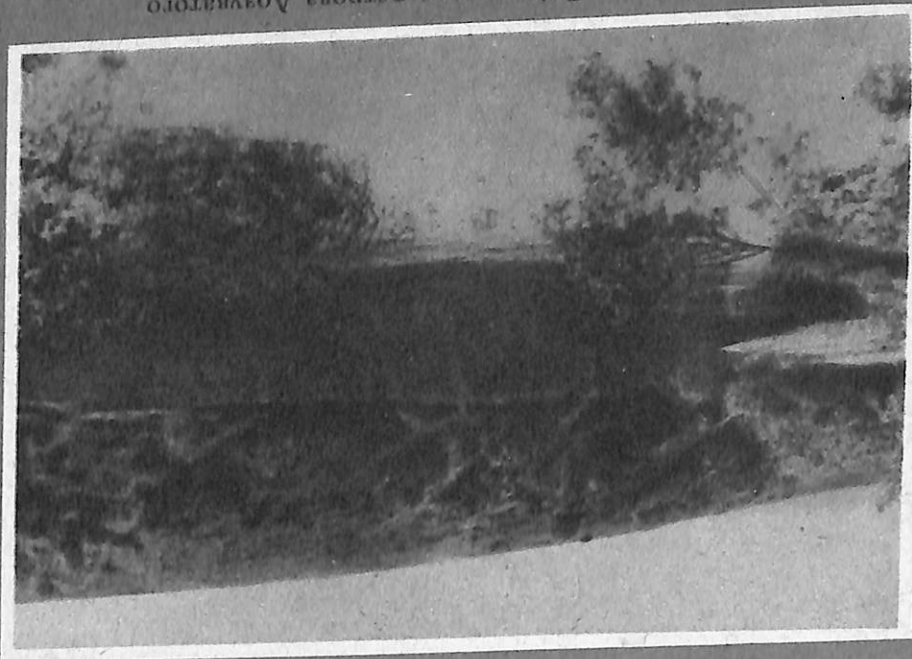
На острове Поклонном

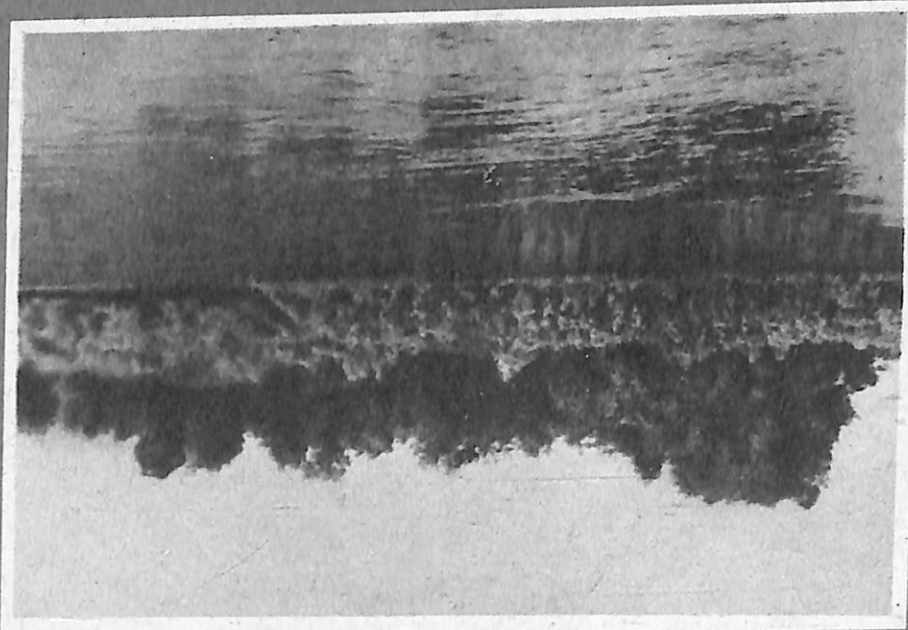
Остров Опали

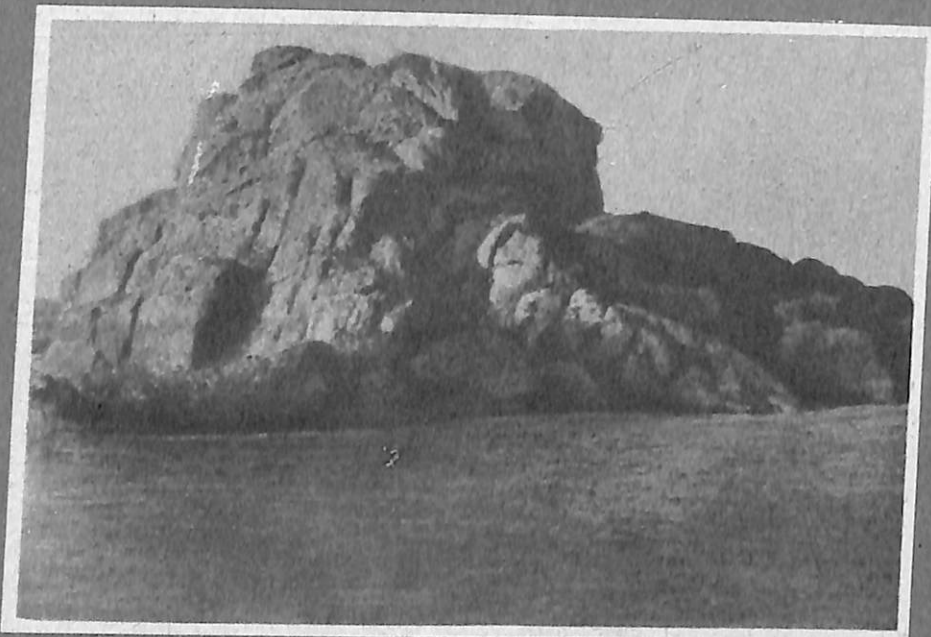
Правый берег Антра ково острова Аозуватого

Остров Аозуватий

Острів Крячок

На верховині острова Крячка

жанка, і тут же впадає в очі невеликий, але дуже високий, скелястий, славний своєю назвою острів *Перун*, за місцевою вимовою *Пéрун*, навіть *Пéрен*.

Коли, через що й хто саме дав таку назву цьому острову — невідомо, але те, що говорять про цей острів місцеві столітні діди-оповідачі, нагадує те, що говорить 988 року руський літописець про Перуна, поганського бога наших далеких предків.

«Яко приде Володимєрь повеле кумиры испроврещи, овьи сеши, а другия огньви предати; Перуна же повеле привязати кь конєви хвосту и влещи с горы по Боричеву на ручай, и 12 мужа пристави бити жезлиємь. Се же не яко древу чюющу, но на поругание бесу, иже прельщашє симь образом человекеы, да возмєстьє приметь оть человекеь... И, влекому же ему по Ручаєви кь Днепру, плакахуся его неверныи людєе, еже бо не бяху приняи крещєния; и привлекше и зринуша и вь Днепре. И пристави Володимєрь, рекь: аще кгде пристанеть ви, то отревайте его оть берега, доньдеже порогы пройдеть; тогда охабитєся его. Они же повелєное створиша *. Яко пустиша и пройде сквозє пороги, изверже и ветрь на рєнь, яже і до сєго дни словєт Перуня рєнь»¹²⁹.

— Подивіться ви на цей острів Перун та й скажіть, на кого він схожий.

— Та на кого ж?

— На змія: оце, де найвища його частина, це голова; оце по середині, де перепояска, це його стан; а оце, де його кінець, це його хвіст.

І справді, як подивився на острів Перун трохи оддаля, то побачиш перед собою немов би якийсь величезне чудище, що простяглось вздовж лівого берега Дніпра головою на північ, а хвостом на південь з перехватом на середині.

— Це був колись такий поганський бог у наших предків, і стояв він десь у Києві, так київський князь Святославський *, як прийняв святий закон Христа, звалив того бога на землю, одтяг його до Дніпра та й шпурнув у воду. То він як поплив, як поплив та опинився аж між порогами та оце тут і перекинувся в острів.

— Ото так і було?

— Ото так мені казав мій дід, а він прожив на віку дев'яносто п'ять років, так йому за його довгий вік довелось багато чого чути¹³⁰.

Можна думати, що в давню давнину цього острова зовсім не було, а була висока прибережна скеля, яка дуже висовувалась у лівий берег Дніпра. В одну велику весняну повідь дужий навал воліди, дійшовши до високої кам'яної прибережної скелі і не мігши зрушити її з місця, з страшною силою одкинувсь од неї ліворуч, розмив поза скелею землю й зробив острів Перун, так само, як це зробила велика вода й нижче, де з'явився острів Велика Хортиця.

Всієї площі землі острова Перуна 7 дес. Острів має 296 саж. довжини, 80 саж. ширини, 50—60 ф. у середній частині своїй і 98 ф. у вищій частині «голови» височини, при повному спаді води в Дніпрі. Перун вище Стрільчої скелі, що коло Лоханського поро-

га, яка має 30 ф., але нижче сусіднього острова Таволжаного (150—200 ф.) і острова Великої Хортиці (300 ф.).

З західної сторони острів Перун має печеру, яка зветься Змієва і в яку можна влізти тільки в липні місяці або в серпні, як вода в Дніпрі стоїть низько. Вона має в середині $7\frac{1}{2}$ арш. завдовжки, $1-1\frac{1}{2}$ арш. завширшки і $1\frac{1}{2}$ арш. заввишки; кінчається вузькою ущелиною, яка піднімається вгору; з весни й до середини літа печеру заливає вода.

Року 1867 про цю печеру писав польський археолог Підберезький так: «У цій скелі (тоб-то Перуні) під рівнем води видно вузьку щілину, вхід в зміїну нору, почасти засипану піском. Ця щілина в середині розширяється у велику печеру, в якій дуже багато людських кісток; з неї начеб-то піднімається крутий вихід на верховину скелі, але його ніхто не досліджував»¹³¹.

Через ту Змієву печеру на деяких планах порожистої частини Дніпра та в деяких дослідувачів острів Перун неправильно називають «Змеиною скалою»¹³². У лоцманів і місцевих селян — це острів Перун.

Цей острів добре й гаразд знають старі лоцмани, які доводять, що колись на ньому був чудовий, розкішний, великий, густий ліс: росли вікові дуби, татарські кленки, гнучкі високі лози, густий глід; водились могутні орли, страшні окаті пугачі, дикі кабани, дикі кози, а між ними велика сила гадюк. Од дубів тепер лишилися тільки пеньки, а од великих гадюк в розколинах скель дрібна гадючня.

На острові Перуні жили й запорожці, які добували тут так звану слюду (лисняк), що заміняла їм скло. Од запорожців, кажуть, тут лишився й льох, викопаний якраз посередині острова в так званій перепоясці. Кажуть, що в тому льосі запорожці закопали цілий каюк грошей; такий каюк, що в ньому десять чоловіка перепливуть через Дніпро. Що-року в тому льосі кладомани шукають гроші, але й досі не чути, щоб хто знаходив їх там. Учені люди находили тільки черепки од посуду неолітичного періоду кам'яного віку, та й то поки що не так багато. Про те, чому печера й самий острів Перун прозвали Змієвими, є декілька народних легенд.

«В тій печері колись-то жив змії-цар з трьома головами; у нього була дочка красуня. Змій беріг свою дочку, щоб вона не покохала якогось руського царевича, та все-таки не вберіг: красуня відпливла з якимся лицарем по Дніпру аж у Чорне море. З того часу змії зробився ще лютішим, ніж він був до того, і що-дня вилітав куди-небудь в округу за новою жертвою»¹³³.

«Колись, кажуть, змії був на небі і літав по всьому світу; його всі боялись, а інші то й кланялись йому. Як узнав про те бог, що йому поклоняються, взяв й пооднімав у нього крильця, він упав з неба в Дніпро та й поплив. Идолопоклонці бігли берегом та й кричали: «Перуне, Перуне, припливи до берега». Він приплив до острова, і показала йому глибока нора; він туди й пропав. Від того часу й прозвано острів Перуновим».

«Кажуть, що Перунового острівка тут не було, а приплив на ньому змії відкілясь з гори»¹³⁴. Як плів він, тоді, кажуть, одним

боком бігли идолопоклонці й викликали на берег, а другим вийшли назустріч православні й почали молебствувати та заклинати. Де стояли наші з корогвами, туди він підплив і став. Змієва нора збоку Дніпра була, кажуть, дуже глибока, а після того, як змії згинув, скеля зійшлась щільно, і нори нема. Бить-то так було, а чи правда цьому — не знаю».

Про цей острів Перун ось що чув я від старих людей. Якось, кажуть, бог Перун плів Дніпром, і його хвилею викинуло на острів; тут його заховано, а потім одкопано. На ньому, кажуть, золота було три пуди, а сам зроблений з дерева. Від того й острів став Перун. На Перуні, від Дніпра, є нора: «Колись, кажуть, там жив змії, і йому носили людей. Нору звали Змієвою»*.

«Скільки в пам'ятку, острів зветься Перуном. На ньому висока скеля, а в ній, від Дніпрового ходу, скоти»¹³⁵. До Христового рождення, кажуть, там жив змії; він гарбав під себе жінок і дівок, а мужів пожирав. Як Христос народився, змія прокляв, а потім його звоював якийсь багатир. У змія, кажуть, було три голови й крила. Він, як летить, освіщає весь світ, а вогонь так і палає»¹³⁶.

Супроти середини Перуна, на 16 саж. од правого берега острова, лежить у воді камінь Ревун, на «Атласе части реки Днепра 1863 года» — Реут, на «Карте Генерального Штаба» 1875 року — Ревун.

Коли виміряли зимою 1890 року 3 грудня цей камінь Ревун, то верховина його мала 5 ф., довжина — 6 саж. 2 арш., ширина — 5 саж., навкруги — 18 саж. В тиху літню ніч перед зміною години, кажуть, шум Ревуна переходить у глухий стогін, іноді в оглушливий рев, у шум з дзвоном, і тоді його чути далеко-далеко. Коли влітку поглянути на його білі вічноклеочучі хвилі, то здається, начеб-то стадо баранців скаче або руна шерсти, які підкидають угору. «Ревун кипить, наче в сукновальні сукно перевертається». Через те місцеві селяни на своїй мові звать камінь Ревун Сукновальнею»¹³⁷.

Од прохвістия острова Таволжаного зразу йдуть камені Орлові, а потім того — Головкові, а за ними — острів Білий. З такою назвою цей острів зазначений на «Атласе Днепра» Пуштина 1784 року та в «Списку островів» дослідувача М. Н. Бухтієва; під назвою Білий його знають також і близькі прибережні люди. На «Карте Генерального Штаба» йому дано назву «Орлиная Стрелица», а на «Атласе части реки Днепра 1863 года» та в лоцманів і судопровідників він зветься Орлиний.

«Білим звемо цей острів, скільки зазнаю, — каже дев'яностодволітній дід Тиміш Драган з села Оврамівки. — Може, того таке йому прозвання, що на ньому пісок тільки й біліє. Чи росло коли на ньому велике дерево, чи ні, не чув, а кущі лози росли і в старину, як і тепер. Це невеличкий острів, колись, кажуть, на ньому було становище запорожця Байдужого. Байдужий був змолоду гайдамака, а як зостарівся, зробився сиднем. Стояв рибалчим кошом на острові, а доживав віку в балці, що з правого берега Дніпра, супроти острова»¹³⁸.

Справді, острів Білий із невеличких островів: 214 саж. завдовж-

ки, 33—40 саж. завширшки, 35—30 ф. найбільшої височини; вся площа острова 2 дес. 1242 саж. Року 1845 він був увесь під водою, опріч макушки голови. Поверхня острова, засипана білим сипучим піском, дуже бідна рослиною: боже дерево, трава, підбіл, осока, седум, наносний осокорняк, лоза та шелюг де-не-де врозкидку по острову; тільки в квітні місяці тут іноді багато буває сморжків. Зате на острові багато находили предметів різної старовини: pistols, шаблі, кинджали, олив'яні кулі то-що.

Проти Білого острова, вздовж лівого берега Дніпра, впадає в очі широка обголена просторінь, укрита піском. То дуже цінна місцевість для дослідувача старовини. Там на кожному кроці сліди колишньої стації людини давніх віків: печища, черепки од горшків, амфор, скалки кременю, бронзові стрілки, цвітне намисто; а над яром, який перерізує ту всю просторінь, могильники, і коло тих могильників різні звуглені кістки, ікла диких кабанів, потім того черепки, черепки й черепки скрізь по піску.

Проти кінця острова Білого, під правим берегом Дніпра, висунувся так званий Золотий камінь, а далі, під тим же берегом Дніпра, простягся острів *Оврамів*, або острів *Нещотного*.

Острів Оврамів починається високими скелями, потім того поступово знижується і кінчається довгим, але вузьким піскуватим хвостом. Займає не більш як одну десятину землі. За весняної поводи більша половина острова ховається під водою. В давні часи цей острів був, як кажуть, вище, коли на ньому росли дерева; а коли ті дерева вирубали, вода почала змивати і дуже знизилася його. Тепер, опріч лози та деяких трав, на ньому нема жодної рослини. В шістдесятих-сімдесятих роках минулого віку на ньому росли ще «кучеряві» верби, але потім і ті верби повинищувано.

Колись на цьому острові рибалчив запорожець Оврам, а сам жив він трохи вище острова, на балці Оврамовій.

Після Оврама на цей острів прийшов з Гетьманщини * козак Нещотний і поставив тут на березі Дніпра, супроти острова, шинку. В тому шинку все було товчуться литвинці з плотів. Инколи тут збиралось такого люду, як цілий ярмарок. Коло берега Дніпра росла багата трава, то ті, які їхали з чимось волами, волів пускали пастиись на траву, а сами п'ють-гуляють у шинку.

Коли лоцмана-судопровідника несподівано застигне великий вітер коло Таволжана, то він спішить до острова Оврамова і там кидає якір. Коло Таволжана якорі не беруться, а тільки бредуть по воді, бо там кам'янисте дно, а коло Оврамова острова добре беруться, і ото там лоцман спасає своє судно. Оврамів острів — «це пристань для лоцмана поневолі».

Як скасували Запорізьку Січ, Оврамів острів з прибережною до нього землею дано на гран секунд-майорові Якову Набадьєву¹³⁹.

Після секунд-майора Якова Набадьєва земля перейшла до майора Любима Михайловича Коростовцева, який прославився серед селян великою лютістю і через те загинув трагічною смертю¹⁴⁰. Року 1797 слобода Коростовцева звалась слободою Набадієвою-Оврамівкою, де було всього населення 39 чоловіків та 25 жінок¹⁴¹.

Після смерти майора Любима Коростовцева усе добро його перейшло до його ж родича Мальченка, а од Мальченка — до Піхотинського, од чого й вийшла назва Оврамівка-Піхотинська. У Піхотинського купили землю німці, а селяни лишилися «при одній десятині на ревізьку душу»¹⁴².

Нижче острова Оврамового два камені Головки, а за ними виступає *Сторожовий*, або *Спорний* острів, серед Дніпра, проти Оврамівки-Піхотинської. На плані Арапова 1780 року він має 1¹/₂ верст. завдовжки і 139 саж. завширшки; на цьому плані його поставлено до правого берега Дніпра, а насправжки він стоїть серед Дніпра. За планом 1843 року він має 1 дес. та 444 кв. саж. Але міру цю не можна брати за постійну, бо Дніпро що-року то прибавляє його береги, то одрізує їх. З 1850 років Сторожовий острів починають звати Спирним, бо за нього розпочали позиватись і дуже довго позивались землевласники — Піхотинський, який жив на лівому боці Дніпра, та Іваненко, що жив на правому боці Дніпра, та Іваненко, що жив на лівому боці Дніпра. Тепер цей острів дуже бідний на рослинність: де-не-де по краях його верба та лози, а колись був не зовсім такий: «він колись був довгий і широченький, і на ньому був ліс і була сила звіру та птиці. Прізвище йому йде ще од запорожців, бо на ньому стояла козацька сторожа, щоб не було кривди від турка. В сорок п'ятому році острів підрізала вода і поваляла дерево. Після тієї води люди находили там шаблі, козацькі pistols й ще щось — забув»¹⁴³.

Клобуківський острів, він же у сучасних місцевих селян *Дубовий*, *Виноградний*, *Великий* на одміну од Малого, тобто Лозового острова. Клобуківським він зветься на «Плане реки Днепра» Арапова 1780 року, а також у дослідувача всіх островів на р. Дніпрі М. Н. Бухтієва і в сучасних лоцманів Старого Кодак та Лоцманської Кам'янки. На «Плане дачи владельця Гижицького 1800 року» — Виноградний. За виміром на давніх планах він мав 1¹/₂ — 1¹/₄ верст. завдовжки, ¹/₄ верст. завширшки, 30 ф. найбільшої височини, 6 дес. 300 саж. усїєї площі землі.

В давні часи на Клобуківському острові була прехороша рослинність: росли дуби, в'яз, чорна тополя, лоза, дикий виноград. За часи Запоріжжя тут жили козаки-зимовчаки — Клобук, Каблук, Красулька, Чепинога. У козака Клобука була жінка, яку він дуже не любив і хотів здихатись її. То він якось посадив її край острова, на високу спадисту скелю, добре підловчився до неї та й штовхнув у Дніпро. Ото од того Клобука й острів пішов зватись Клобуківським¹⁴⁴.

Але ще далеко до запорізьких козаків на острові Клобуківському уже жила людина: ще в кам'яному та бронзовому віках. Тому доказом є те, що тут находили та й зараз находять скалки кременю, цілі крем'яні ножі, одбійники, шкробачки, черепки різного посуду із землі, з глини, з орнаментом і без орнаменту.

Проти Клобуківського острова, на правому березі Дніпра, була колись садиба Алевих. Хто такий був перший Алев і як досталась йому ця земля, про те ніяких писаних даних немає. Є тільки фа-

мільні перекази, що перший власник цієї землі був турецький офіцер Алі, якого полонили під час русько-турецької війни за царювання Катерини II, який на Русі вихрестився, одружився з руською і йому дано землю на ранг коло Дніпра. Проти садиби Алексєвих, під правим берегом Дніпра, є невелике, але дуже мальовниче урочище — скеля Закбеева. Старі діди-оповідачі кажуть, що там жив запорожець Загбей, дуже багатий, галдовитий козак, у нього було сила грошей, які він перед смертю закопав під скелею.

Нижче цієї скелі підійшла до Дніпра балка Каблукова, де жив козак Каблук. По тому козаку старі люди й острів Клобуківський звали Каблуківський.

Тут же в Дніпрі чотири камені Прасулини та Скороди, яких дуже остерігаються лоцмани, коли вода в Дніпрі стоїть високо.

За Клобуківським островом зразу, в одну лінію, острів *Лозуватий*: «на такій віддалі, як кинути кийком з Клобуківського на Лозуватий». Можна думати, що Лозуватий острів колись був продовженням Клобуківського. Це один з невеликих островів на Дніпрі: він має, за одним виміром, 2 дес. землі; за другим менше того — 1 дес. 887 саж., довжини 173 саж., найбільша ширина — 19 саж. і висота 25 ф. На ньому ростуть — дуби, осокір, верба, а навкруги всього острова — висока зелена лоза.

І та лоза оточує весь острів навкруги; вона стоїть прямо в воді і схилиє свої віти низько, низько, теж до самої води. Вона одбивається в могутньому Дніпрі, немов у великому, коштовному та блискучому люстерку; вона немов би грається в чистих, прозорих та спокійних струменях Дніпрових. Ні, це не острів: це квітка, чудова, свіжа, яркозелена квітка, кинута чиеюсь рукою на поверхню ріки і злегка хитається та тремтить на воді. Ні, це не острів: це чудова картина, яку намалювала сама природа і яка проситься на полотно певного художника, правдивого артиста. Вона ласкає очі людини; вона переносить її в веселі та щасливі дні її життя; вона навіває й пречудові мрійні сни; вона примушує забувати все те сумне, те безпорадне, що є в дійсному житті. Ні, це надзвичайний острів з усіх островів, які є проміж Дніпровими порогами...

Слобода *Ігнатівка*, вона ж *Бердина*, *Новоолександрівка*, на правій стороні Дніпра, супроти островів Клобуківського та Лозуватого.

Після скасування Запорізької Січи та розділу запорізьких ланів прибережну землю коло цих островів із самими островами «пожаловано» на ранг полковникові Іванові Реку. Року 1784 тут була слобода, яка звалась Іванівка од імени Река Івана. Після того скоро вся земля од Река перейшла полковникові Ігнатові Івановичеві Гижицькому, який перейменував Іванівку на Ігнатівку.

Після полковника Гижицького тут став володарем генерал-лейтенант Н. М. Бердяєв, а після Бердяєва — Олександр Юрович Алеєв, і тоді слобода стала зватись Ново-Олександрівка.

Бобрів, він же *Кучугурний*, *Рибальський* або *Орлів* острів, коло лівого берега Дніпра, трохи вище Кухарського острова. На «Плане части реки Днепра» Арапова 1780 року він називається

Кучугурним островом од тих високих кучугур, що на лівому боці Дніпра. На економічному плані землевласника Іваненка 1843 року це Рибальський острів; на «Карте Генерального Штаба» — Орліний. Острів має 260 саж. довжини, 50 саж. найбільшої ширини і 25—35 ф. висоти; всієї площі 2 дес. 2302 саж. землі. На ньому ростуть — дуб, чорна тополя, зрідка верба, дуже багато лози, яка оточує весь острів навкруги. За запорожців на цьому острові, кажуть, водились бобри, чому його й прозвали Бобровим. Коли перевелись бобри та острів зробився становищем рибалок, то йому приклали прізвище Рибальський. На ньому й тепер кожного літа стоять рибалки; там вони і днюють, і ночують у своїх куренях, од льоду до льоду.

линий поріг, Струвун по-роськи Строубову, Напрези по-слов'янськи Напреџи, що значить «Маненький поріг» у Костянтина Багрянородного, Личной на «Атласі Дніпра», Лична в «Древней Российской гидрографии» та в «Книге большому чертежу», Личний в академіка-дослідувача Лерберга; на чотирнадцять верстов нижче Будильського, проти великого острова Кухарева; падає двома лавами: Плоською та Швайчиною; має довжини з правого боку 220 саж., з лівого — 87 саж., падіння води — 0,21 саж., фарватер ріки вище порога — 10, нижче порога — 6 ф.

Нижче Лишнього порога на «Генеральній карті» інженер-полковника де-Боксета 1751 року поставлено з правого боку Дніпра «Малишевський ретраншемент».

Лишня балка з лівого боку Дніпра. Про цю Лишню балку от що розповідає дід Яків Рибалка, 80 років, села Андріївки Олександрівського повіту:

«По балці Лишній колись того звіру, птиці видимо-невидимо

було. Я був змолоду великий стрілець. Було, зимою моя баба вигортає попіл з печи та й каже: «Ти б, чоловіче, не полінувався та й вбив зайчика на обід». — «Добре, — кажу. — Підпалюй мерщій у печі». Вона за соломю, а я за рушницю. Тільки переступив ногою Лишню, зараз і лу-лусь. Дома вже оббідував ухатого, от тобі й шкурка і махан. Про Лишню казали і те, що там і клади єсть закопані. Проти Нового году пішло нас шість душ у Лишню, взяли з собою ружжя й лом: ломом гроші копати, а ружжя задля случаю держати. Тоді була зима злюча, мороз страшенний: дійшли до ямки, де в замітку клад сховано, і поприсідали. Не видержали: мерзнуть ноги. На нас були іршані штани, добрі чоботи, добрі з запасок онучі. Не поміч. Ну, кажу, хлопці, ходімо в берестки, постоїмо там. Пішли. Обперся кожний об берестину та й стоїмо, танцюємо. Дивимось, коли в кущах блись, блись більше десятка раз. Потім засвітилось, мов каганці. Що за знак, думаємо. Горить, ще мов і до нас наближається. Як гроші горять, так дущать на однім місці, а це не те. Сказать би, люди з свічками, так чого ж би вони в таку добу забрались у балку. Хиба мертвяки? Стоїмо, дивуємось, і страх нас бере. Коли це зразу плиг, плиг, плиг, через рівчак та до нас. Глядь, аж то дванадцять штук вовків. Ми так і померли... Отже, почувла бісова личина порох та зразу верть у бік, так і майнули тернами. От вам і клад на волосок од смерти»¹⁴⁵.

Слобода Андріївка-Іваненкова, на лівому боці Дніпра. Це було давнє запорізьке займище. Там колись жили запорізькі зимовчаки-сидні, Остап Велегура, Єретик та інші.

Після скасування Запорізької Січи полковник полтавського пікінерного полку Андрій Якович Леванідов одержав у рангову дачу 12 000 дес. землі на лівому боці Дніпра, в яку увіходила половина річки Дніпра з островами Перуном, Білим, Кухарським та невеликим островом у річищі Орловім. За те він повинен був на пожалованій землі осадити село. Року 1779 старий запорізький козак Остап Велегура, який здавна сидів у цій місцевості, радіючи Леванідову, вивів з сорочинських та кобеляцьких дач декілька вільного люду і осадив слободу вище балки Лишньої, яка впадає в Дніпро на піскових кучугурах, супроти Бобрового острова, близько урочища Круглика.

Року 1782 той же Андрій Якович Леванідов купив також 12 000 дес. землі у свого сусіда генерал-майора Хведора Матвійовича Толстого з «деревнею» Хведорівкою, яка була на тому ж таки лівому боці Дніпра, нижче Андріївки, коло гирла річки й балки Вільної, або Вільнянки, яка також увіходить у Дніпро.

Року 1783 селян із «деревни» Хведорівки перевели до Андріївки, вище балки Лишньої.

1797 року в архівній довідці Покровського собору міста Олександрівська * читаємо: «Имение генерал-поручика и кавалера Андрея Яковлевича Леванидова полностью перешло во владение господина Малороссийской губернии, повета Переясловского титулярного советника (в других бумагах «маршала») Моисея Михайловича Иваненка».

Поріг Лишній

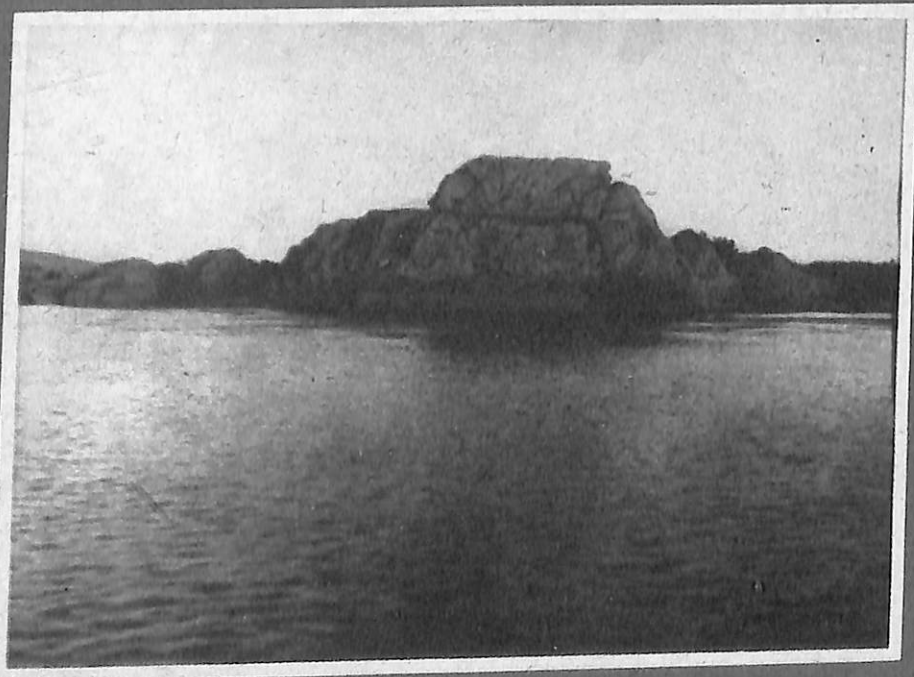

Вовче Горло

Вирівнювання плота перед Воючком

Диван цариці Катерини

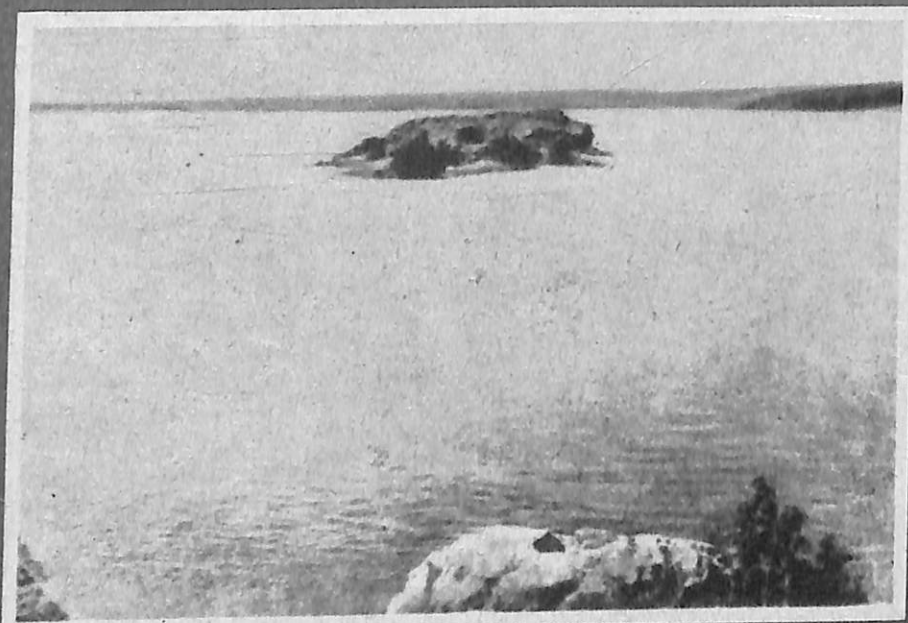

На острові Шварчевому

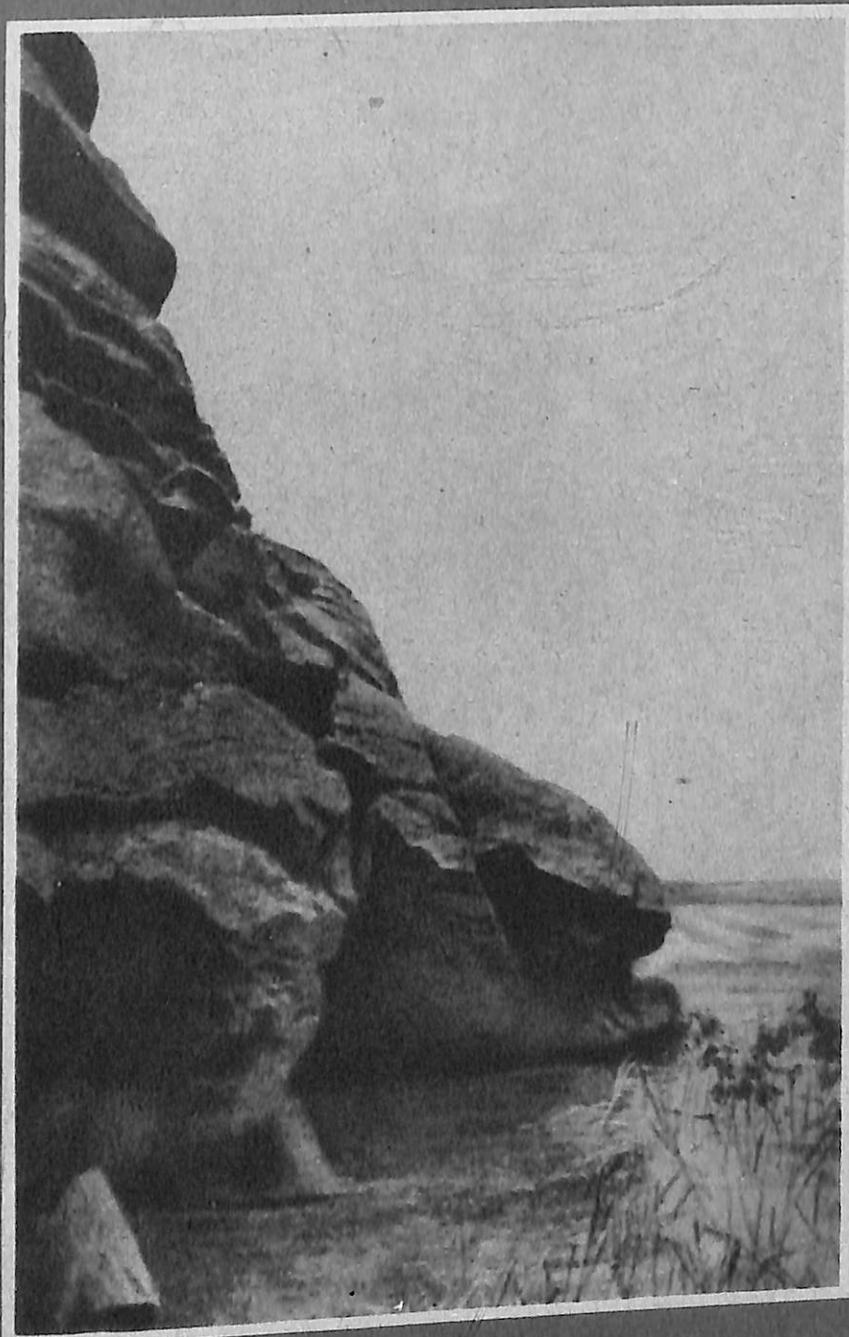

Поріг Вільний

Острів Шкварчів з острова Похилого

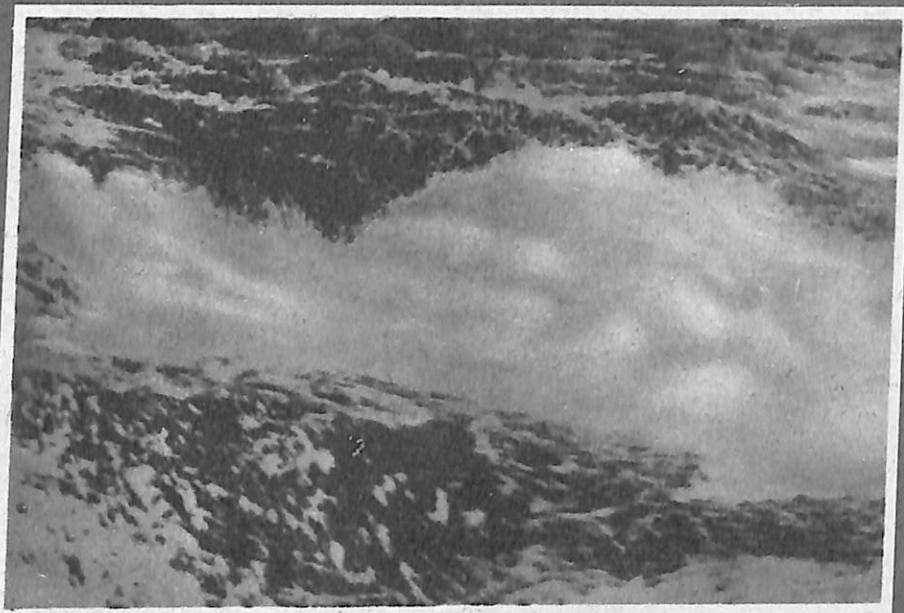

Острів Шкварчів

Острів Шкварчів

Поріг Вільний

Поріг Вільний

А року 1798 село перевели з правого боку на лівий бік тієї ж таки балки Лишньої.

Сперше те село з прізвища першого фундатора називалось Леванидівка або Андріївка од імені та прізвища власника, а потім того стала зватись Андріївка-Іваненково.

Воно стоїть на спаді гори, і пересікається балками Сухенькою, Єретичею та Крутенською.

«Балка Єретича названа на ймення якогось запорожця — Єретика, галдовника, який витворяв великі дива. Одним він був у пригоді, а на інших наводив великий жах. Він замовляв ворожі рушниці та кулі, щоб не стріляли в запорожців, обертав людей на вовкулаків, песиголовців, чортів. Його слухалась уся нечисть».

«Сама містина, де тепер Андріївка-Іваненково, колись була дуже багата й розкішна. Звіру того, птиці, риби — видимо-невидимо було. Колись було чи закинеш сітку, чи поставиш ятір, так сама риба й лізе; а тепер чи риба розумна стала, чи її мало, а нас багато... Звіру та птиці багато було за нашої пам'яті, а ще більше за наших дідів. Як жили тут запорожці, то степи були вільні, слободи де-не-де. Старі люди, було, кажуть, що, як вийдеш до Дніпра та як глянеш на косу, птиця так і чорніє, і біліє. А як пужнеш із рушниці, так похмарніє од неї, що й світу божого не видно. А крику того було на косах: і журавлі кричать, і чаплі, і чайки, і качки, і кулик, і кричка. А огарів було, а лебедів — видимо-невидимо. А звіру того! А що вовків, що лисиць, що зайців, бабаків, диких кіз — страшно й подумать! Оцих ховрашків тоді не було. Вони йшли із заходу сонця, і така їх сила сунулась, що нігде було й возом проїхати. Дійшли до Дніпра, то так і сунули на той бік»¹⁴⁶.

Прибережжя Дніпрове та вся околиця Андріївки-Іваненкового цікаві ще тим, що там, найбільше в балках Єретичій та Сухенькій, нерас селяни находили сокири, молотки, ножі, шкробачки, зернотерки — все з каменя; а в могилах, що між тими балками, викопували амфори чорноглиняні та инший посуд із землі або з глини. В будинку та в дворі панському були кольчуга та гарматки, які теж тут же десь знайдено¹⁴⁷.

Проти села Андріївки-Іваненкового простягся в Дніпрі острів *Кухарський*, або *Кухарів*. Острів Кухарський, або Кухарів — один із великих і помітних островів, а в тім, про нього нічого не кажуть ні Ласота, ні Боплан.

В «Реестре речок и прикмет по обоих берегах Днепра» 1697 року між иншими островами в порогах Дніпра показано «Великий Личний острів», нижче балки Таволжанки¹⁴⁸. Можна думати, що цей «Великий Лишний» острів єсть Кухарів острів: по-перше, через те, що йому дано назву од Лишнього порога; по-друге, через те, що він справді в цій місцевості великий, а по-третє, через те, що він справді нижче острова Таволжаного.

Рoku 1770 полковий обозний Стефан Лукомський писав про якийсь острів між порогами Дніпра, Коханий: «Запорожские козаки жили прежде на Днепровских островах... С коих островов были три найславнейшие: один прозывается Кохан, который длиною

на несколько миль лежит между порогами, от Киева в сорока милях. На том острове козаки когда бывало обретаются, то татары, об их там пребывании послышав, не так дерзновенно на тую сторону Днепра в Русь и в Польшу для добычи чрез броды Кременчуцкий и Кючманский переправляются. Другой близ того остров называется Хортицкий. Третий остров называется Томакивский»¹⁴⁹.

Приймати острів Коханий за острів Кухарський ні в якому разі не можна, бо назва «Кухарський» вийшла од німецького слова «cosh» — повар, а назва «Коханий» вийшла од слова кохати — любити.

На «Плане Днепра» Арапова 1780 року Кухарський острів названо Кухарской, на «Атласе Днепра» віце-адмірала Пушціна 1784 року, в «Исследованиях» академика Лерберга і в «Очерках» Афанасьєва-Чужбинського — Кухарський, у Бухтієва та Павловича — Кухарев.

Коли з височини добре вдивишся в Кухарський острів, то побачиш, що формою своєю він схожий на велику грушу, хвостом на північ, а верхушкою на південь. У довжину він має 2—2¹/₂ верст., в ширину — 1 верст. або 1 верст. 260 саж., найбільша височина його в голові — 100 ф., всієї площі 215 дес. 243 саж. Грунт — піскувата чорноземля та супісок. Поверхня землі нерівна; на ній єсть балки, великі й малі ямки, земляні окопи. Деревя ростуть то купами, то врозкидь — дуби, в'язи, дикі груші, кленки, верби. Із трав ростуть — розкішний ковил, просерень, духовита конвалія, пирій. Острів дає багато хорошого, запашного сіна. Звіри водились на острові великі й малі: степові ховрахи, їжаки, лисиці, зайці, тхори, сугаки, дикі кози. Птиця — тетерваки, огарі, баклани та інші¹⁵⁰.

Весняної поводи острів Кухарський ніколи не понімає вода, через що на ньому і в давні передісторичні і в історичні часи жила людина, через що тут находили й находять різні культурні рештки людини. Коло острова в воді находили багато скам'янілого дерева, але витягали його з води тільки волами і з превеликими труднощами.

Після скасування Січи на Кухарському острові довго ще жили запорожці-сидні, які обробляли там землю, рибальчили, пасічникували; пасік тут було найбільше. Прізвища тих козаків збереглися в народній пам'яті в назвах урочищ та річок: Качкар, Паламар, Бабак, Венгер, Майборода, од яких пішли урочища Качкарне, Паламареве, річка Явтух — це річище, що проходить поміж островом та слободою.

Муравний, або *Лишний* острів, серед Дніпра. За межуванням 1843 року цей острів мав 1650 саж. площі, а потім того площа його зменшилась до 530 саж. од розмиву; при літньому рівні води в Дніпрі скеляста голова острова підноситься на 35—37 ф. заввишки. Ту голову лоцмани звать Чортова голова і дуже стережуться її. Ті ж таки лоцмани звать острів Муравний островом Лишнім од порога Лишнього. На острові ростуть — осокорняк, лозняк, верболоз.

Супроти піскуватої коси Муравного острова, праворуч, лежить у Дніпрі камінь Сивий, а ліворуч — камінь Копичуватий.

Нижче Кухарського острова, коло лівого берега Дніпра, супроти кінця с. Андріївки-Іваненкового гарний зелений, дуже мальовничий острів *Гавиний*. За запорожців тут жили козаки-сидні; після поділу запорізьких вольностей цей острів 1777 року дістався генерал-майорові Ф. М. Толстому. Року 1782, вкупі з степовою землею, він перейшов до бригадира, потім того — до генерал-поручика А. Я. Леванідова і, нарешті, 1797 року — до маршала Мусія Михайловича Іваненкова.

Ні в XVI, ні в XVII віках відомостей про Гавиний острів немає. Відомості про нього маємо тільки з XVIII віку. На «Атласе Днепра» віце-адмірала Пушціна 1784 року він зветься Гавений, у академика Лерберга — Говенной; у дослідувача М. Н. Бухтієва — Гаван.

Він має завдовжки за одними відомостями 1 верст., за іншими — 1¹/₂ верст., ширини в різних місцях 50 і 100 саж., висоти восени 30—45 ф.; всієї площі землі 27 дес. 2270 кв. саж.

Голова острова, що проти течії води, засіяна камінням. У повідь вода на голові острова прорізує вузьку протоку, яку звать рибалки «потяг». Грунт острова — почасти пісок, почасти супісок, а почасти дуже добра чорноземля од перегнилого листя. Це один із островів, багатих лісом та травою. Тут ростуть струнки, кілька літні дуби, чорна та біла тополя, в'яз, берест, чорноклен, верба, бересклет, густий терен, крушина, лоза, шелюг, дикий виноград, хміль.

З трав'яних рослин тут єсть конвалія, дзвоники, золототисячник, живокіст, філоник, бабашник, підбіл, мильна трава, материнка, боже дерево, трицвітна фіялка, жовтий тульпан. Багатьма з цих трав користуються для лікування людей знахарі та баби-повитухи. Багато теж тут буває і птаства. З весни сюди налітають іволги, шпаки, зозулі, одуди; особливо тут багато буває солов'їв, які прилітають сюди здебільшого після 10 квітня.

Також дуже люблять цей острів гави, тоб-то ворони, від яких він і назву собі придбав Гавиний. На деяких деревах острова од воронячих гнізд так темно, як буває іноді на небі од густих, темних хмар перед грозою.

Запорожці прозвали цей острів Гавиним, і ми зємо так. На ньому ліс і багато гавиних гнізд, а від того він і Гавиний. Так колись люди казали, так оце й я вам кажу. Весною, як налуплять гавенят, тільки й чуєш, що гаа, гаа, гаа. Під негоду не вгамуються і вночі. Густішого і кращого лісу нема, як на Гавиному. Колись на ньому було багато винограду, хмелю; може, найшов би й тепер, та мало. А звіру було тут! Найбільше диких кіз. Були вони ще й за моєї пам'яті, а за батьківської, дідової — так і казати нічого. Було, покійні розказують, що влітку, як витане вода, то вони так і плавають з Лантухівського острова на Гавиний, то з Гавинового туди. Плинуть, було, тільки ріжки маячать, а як багато їх, то показується, мов наче вода несе гілчастого дуба. А що за дика звірюка! Було, ніколи не зійдеш, хіба побачиш здалека. Що ж за привілля було велике!

Запорожці хоч і жили тут, а вони, кажуть, не дуже за звіром ганялись, риби доволі, качок теж. Ще я зазнаю: було, як глянеш на просередь, стільки того лебедя, журавля, гусей, качок! Як та отара, так вкриють косу. Після запорожців багато звалувало звіру, багато перевелось його й за моєї пам'яті. До великої води в сорок п'ятому году були ще кози, а після того щось невзамітку¹⁵¹.

Коло хвоста Гавина острова, з правого боку його, притаївся острівок-скеля *Смирний*. Він нікого не чіпає, то через те й Смирний.

Уряд з островом Гавиним простягся по Дніпру острів *Лантухівський*, він же *Дубовий* або *Виноградний*, інакше *Лачинівський* і *Німецький*. Дубовим цей острів названо в «Реестре речок и прикмет по обоих берегах реки Днепра от Переволочны» року 1697: «Остров великий Личной, а за ним «Дубовий над Волним порогом»¹⁵². На «Плане реки Днепра» Арапова 1780 року, а також на «Атласе Днепра» віце-адмірала Пушкіна 1784 року, у Лерберга та М. Н. Бухтієва він зветься Лантухов; у Афанасьєва-Чужбинського — Лантуховський. В «Экономических примечаниях Екатеринославского уезда» 1780 року — Лантуховий: «Сельцо Виноградовка с островом Лантуховым, Дубовий тож, надворного советника М. В. Коховского»¹⁵³. На «Топографической карте Генерального Штаба» — Виноградний, у місцевих селян — Лантухівський, Лачинівський, Німецький.

За часів Запоріжжя цей острів звався Дубовим; потім того пізніш почали його називати запорожці Лантухівським. Од якого ж Лантуха пішла така назва? Дев'яностодволітній дід Теміш Драган слобідки Овравівки каже, ніби-то на цьому острові колись був рибальський кіш запорожця Лантуха. Історія запорізьких козаків каже нам про двох козаків з таким прізвиськом: 1763 року Хведір Лантух «приніс в дар книгу Минею в Межигорський монастирь»¹⁵⁴. Григорій Хведорович Лантух був кошовим отаманом всього запорізького війська в 1755—1756, 1758, 1761 і 1763 роках¹⁵⁵. Але якому з цих трьох Лантухів дійсно належав острів Лантухівський, цього сказати не можна.

Назва острова Виноградний вийшла з того, що в середній частині острова ледве не кожне дерево, не кожний кущ дерева оповиті й затемнені диким виноградом та його постійним супутником хмелем. Тоді тут, каже самовидець, і по островах і по балках, Гадючий та Вільний, дуже багато було дикого винограду. За цариці Катерини генерал Коховський розвів тут такий виноград, як у хана. Тут була слобідка Виноградівка, а в ній був такий сад, де ріс і чорний, і білий, і жовтий виноград, як голубине яйце, а на смак, як мед¹⁵⁶. Лачинівським острів Лантухівський звався од власника Павла Омеляновича Лачинова, який тут жив після дворянина Петра Степановича Сидельського та штабс-капітана Василя Михайловича Шліхтіна. Німецьким острів Лантухівський почали звати тоді, як цю всю землю з островом купив німець колоніст Корній Корнійович Генріхс.

Лантухівський острів більший, ніж Гавиний. Він має завдовжки

2¹/₂—3 верстви, завширшки в різних місцях 83—200 саж., заввишки 20—24 ф.; площа землі — 57 дес., а з піскуватими косами — 62 дес. В 1845 та 1877 роках більшу частину острова понімала вода.

Північна частина острова вкрита дубів гарні стрункі дерева; виросту; трапляються також і з старих дубів гарні стрункі дерева; є біла тополя, верба, осоки, лозняк.

Із трав'яних рослин на такому низькому острові трапляється серед конвалії та сокирків рослина сон (*Pulsatilla patens*), яку ми звикли бачити на твердому необробленому степу або на таких високих островах, як Таволжанний, Кухарський та Хортиця. Ближче до південного кінця на острові, наче для різноманітності, кинута мальовнича скеля, вершина якої та ущелини усажені рожевими розетками живучки (*Sempervivum globuliferum* L.).

З східної сторони частину острова прорізує рівчак 8—12 саж. завширшки, по якому в повідь біжить вода. Цей рівчак зветься «потяг». Там місцеві селяни завжди щасливо ловлять коропів, лящів та іншу рибу ятеріями та невеличкими «пересипними» сітями.

За запорожців на Лантухівському острові водились дикі кози, і було їх там до «пропасти». А в сорок п'ятому році, коли вода затопила острів, вони й звалували відтіль у Великий Луг. На воді коза прудка і пливтиме хоч десять верстов¹⁵⁷. Проти середини острова Лантухівського, на правому боці Дніпра, стоїть слобідка Письмачева, показана на «Атласе части реки Днепра 1863 года»; а нижче слобідки Письмачевої, проти кінця острова Лантухівського, — слобідка Привольна-Чернявського.

Понижче Лантухівського острова, якраз проти його охвистя, витикається невеличкий острівок Селевень, або Малий острівок, менше одної десятини землі. Можна думати, що цей острівок колись був кінцем Лантухівського, та той кінець одмила велика весняна вода або ж одрізав льодохід, і став кінець Лантухівського острова самостійним островом.

Тут з лівого боку підходить до Дніпра балка Вільна. В тій балці, не доходячи з верству до самого устя, є печера, яка зветься Чортова хата. Печера та зроблена самою природою в скелястому правому березі балки; над нею висить великий навіс, який виступає трохи вперед; завдовжки вона має коло 4 саж., завширшки — коло 2 саж., а заввишки — неповних 2 арш., через що в печері можна стояти тільки згорблячись. Загалом Чортова хата схожа на просту українську піч з великими челюстами, крізь які можна вільно входити в печеру й виходити з неї. В тій печері находили колись різні черепки од побитого посуду, відбитки од кременю, напівгнилі людські та товарячі кістки, тепер нема того нічого, бо в ній в негоду часто спасаються пастухи, які в холодні часи навіть часто розводять в ній вогонь.

Нижче острівка Селевеня йде по Дніпру острів *Стрільць*, він же *Середній* острів на нових планах Дніпра, має коло 9 дес. землі. За островом Стрільцем іде острів *Похилый*, який має 4 дес. землі. Назву острова лоцмани пояснюють так: острів цей стоїть близько до правого берега Дніпра і виступає в річку півкругом, і коли

попід островом іде яке судно, то острів немовби схиляється або виступає назустріч судну. Але місцеві діди-оповідачі кажуть інакше: на тому острові довго жив запорізький козак Похила, який «кохався в бджолах» і мав на острові велику пасіку, а жив з рибальства. Грунт острова піскуватий, береги його, найбільш північно-східній, завалені великими каменями; весь острів заріс памолодками осокору, лози, кленку, дубу. Видимо, тут був колись великий ліс, та його винищено. Для археолога Похилий острів — один із дорогих островів, бо тут знаходять черепки посуду передісторичних часів, скалки кременю, цілі крем'яні ножі, одбійники, а також шліхувадла на різних каменях. Коло острова Похилого забора Сіренька, а далі коло самого правого берега Дніпра стоїть скеля Вовчок, 60—70 ф. заввишки. Проти голови того Вовчка невеликий, але скелястий і дикий острів *Крячиний*, або, коротше, *Крячок*.

Проти Крячка підноситься вгору острів *Скворцев*, під якою назвою він зазначений на «Атласе части реки Днепра 1863 года». Та лоцмани звать цей острів не Скворцев, а Шкварчів — од слова шкварчати, бо тут між цими двома островами рине вода з такою силою, що вона не кипить, а немовби аж шкварчить. Шкварчів острів трохи більший од Крячиного, але так само завалений камінням, вкритий дрібноліссям і багатий на різні нахідки передісторичних часів.

Всім лоцманам добре й гаразд відомі ці два острови, Крячиний та Шкварчів, а найбільше відома вузька та звертиста протока¹⁵⁸, яка шалено мчить між цими островами і яку звать лоцмани Вовчок або Вовче горло.

Для кожного лоцмана, який веде по Дніпру а чи судно яке, а чи пліт, це дуже небезпечне місце; це для нього рішучий іспит. Тут він або пан, або пропав. Ведучи пліт по воді, лоцман, уже далеко не доходячи Вовчого горла, починає «видраювати» або «виробляти» його так, щоб він, наблизившись до самої протоки, пішов по ній рівно, як по стромі, і ніде не «лизнув ні Крячка, ні Шкварчка». Щоб щасливо проскочити крізь ту страшну пащу, треба неймовірно напруження гребців на голові і на хвості плота і надзвичайна умілість лоцмана. Проскочивши щасливо крізь Вовче горло, не забувай ще й того, що нижче нього є ще Собаче горло. Якщо лоцман «напореться» на скелю Крячка або Шкварчка, його добре ім'я пропало навіки. Звичайно лоцман пускає пліт у Вовче горло тільки в тиху, зовсім тиху погоду, а коли ось тобі зразу й несподівано «подихне» вітер, а на Дніпрі «зарябить» вода, лоцман збиває пліт під острів Крячиний і кидає у воду якір.

«Вовче горло — це в нас, — каже старий лоцман К. Я. Большак, — дуже страшне місце в порогах Дніпра. Кожного разу, як лоцман наближається до Вовчого горла, він почуває в собі тривогу й напружує всі свої сили. Вступивши у Вовче горло, він не стоїть на однім місці, а кидається з одного краю на другий, завзято махає кулаком то на один бік, то на другий, показуючи гребцям, де саме держатись шляху, кричить скільки в нього сили, просить-молить гребців напружитись яко-мога дужче й не спускати плота з пра-

вильного ходу, благає навіть саму снасть на плоту чи на судні не схибнути і видержати жорстоку боротьбу із страшною пащею. Перед тим Вовчим горлом лоцман, як у нас кажуть, згадає всіх і все: і гребочку, і дригалочку»¹⁵⁹.

Там, де Вовче горло, там же й останній поріг у Дніпрі — Вільний.

Вільний, або Гадючий,

інакше поріг *Вовчок* — один із великих порогів, на диво не показаний у Костянтина Багрянородного. Вільний — на «Гидрографической карте Днепровских порогов», Вольной — на «Атласі Дніпра», в «Древней Российской гидрографии» та в «Книге большому чертежу», Вольный в «Исследованиях» академика Лерберга, Гадючий, або Вовчок — у місцевих селян; він лежить на п'ять з половиною верстов нижче від Лишнього порога. Має він довжини з правого боку 464 саж., з лівого — 380 саж., падіння води — 1,35 саж. Падає шістьома лавами: Сіренькою, Похилою, Радовою, Переїмою, Вовчим горлом та Шинкаревою, перед якою високо вгору підноситься величезна скеля Корабель. Фарватер річки вище й нижче порога 12 ф. Має канал з накидного каменю з гладкими стінками в середині, з обох боків, завдовжки 400 саж.

Проти Вільного порога, з лівого боку, підходить до Дніпра Вільна балка, а з правого — Гадюча балка. Невідомо, хто в когю позичив назви: чи поріг у балок, чи балки в порога.

Недаремне місцеві селяни звать Вільний поріг Гадючим: тут гадюк, найбільше чорних, і в каміннях, і в балках, що підходять до порога, і в самій річці дуже багато. Особливо на лівому, дикому, безлюдному й скелястому березі Дніпра та у високому, густому очереті, що стоїть уздовж берега в воді. Вода тут така хороша, така чиста, прозора, і так вона манить до себе людину купатись, але в тій воді між очеретом так і висовуються з води чорні голівки різного гаддя.

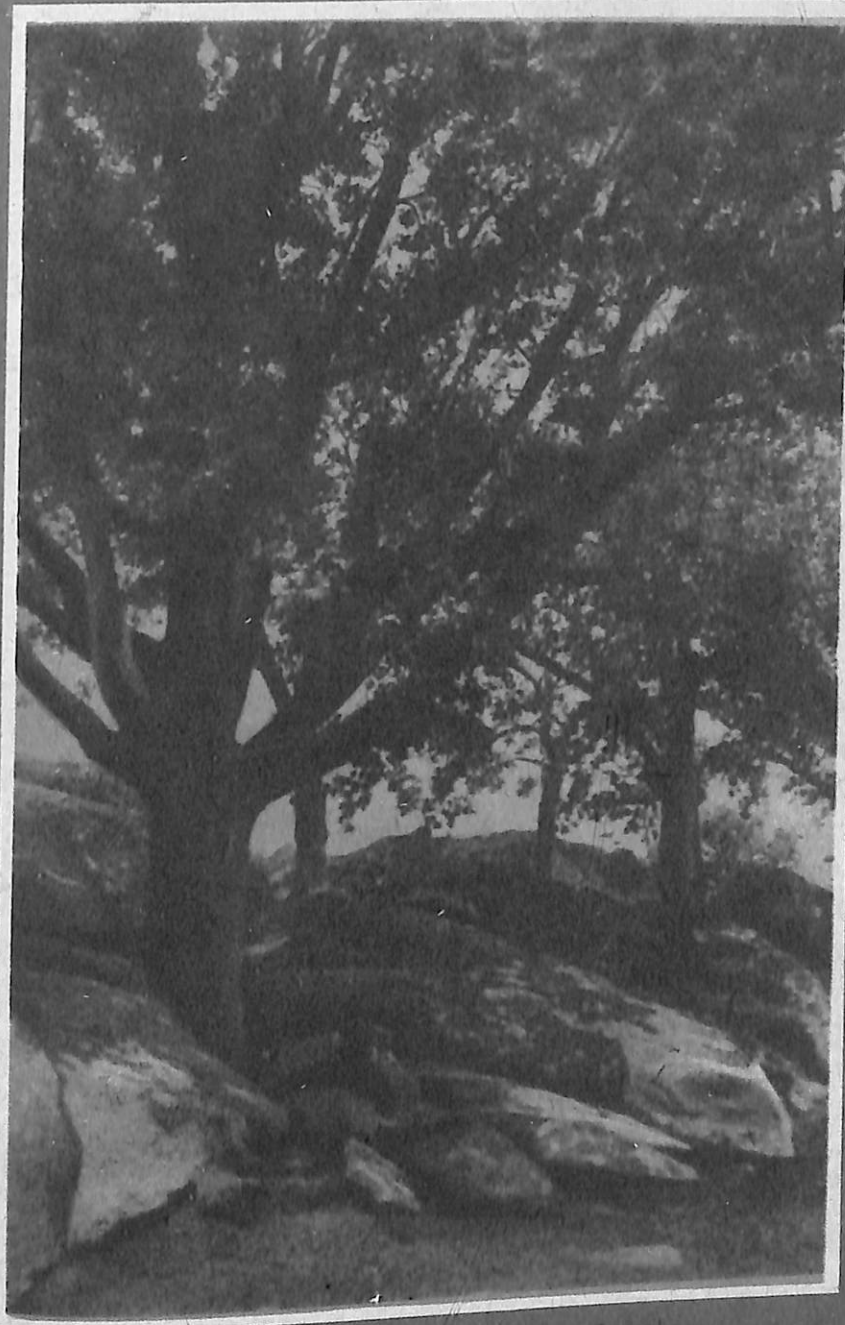
Проти Вільного порога, близько лівого берега Дніпра, зроблено невелику площу, а на тій площі поставлено невисоку пірамідку, до якої колись було прибито чавунну дошку з такими словами: «Судообходные каналы в днепровских порогах сооружены по повелению государя императора Николая I распоряжением главнокомандующего путями сообщения и публичными зданиями генерал-ад'ютанта Клейнмихеля. Работы начаты в 1843 году, окончены в 185...»¹⁶⁰

Вільний, або Гадючий, чи хоч поріг Вовчок — останній з усіх порогів. Пороги на Дніпрі — це велика небезпека для кожного лоцмана, який веде судно або пліт по Дніпру. Старі люди кажуть, що для лоцмана пороги сами по собі не страшні: добрий лоцман знає всі пороги, як свою власну кешеню; він знає і всі лави кожного порога, і всі скелі коло нього, і всі ходи поміж скелями. Лоцманові страшніше те, що сидить у воді кожного порога, тоб-то чорти: в кожному порозі сидить свій чорт і робить свою роботу. Так, у Кодацькому порозі чорти топлять людей; до Сурського порога сходяться всі чорти, щоб хезати в ньому, бо то неважний поріг, а хезають вони чорним, як смола, гноєм; у Лоханському порозі сидить найголовніший чорт — Вернивод; там чорти розбивають плоти; у Дзвонецькому порозі перевертають човни; в Ненаситецькому воду бушують, та лоцманам у дуби сцять; до них їздить Вернивод та платить їм за те, що вони воду бушують та такі капості роблять лоцманам; у Вовницькому порозі чорти нічого не роблять, а тільки гострять вила, що в Пеклі; в порозі Вовчку живе головного чорта жінка з чортицями; вона там у воді Вовчого горла теж бучу збиває.

От через що страшні пороги в Дніпрі всім лоцманам¹⁶¹.

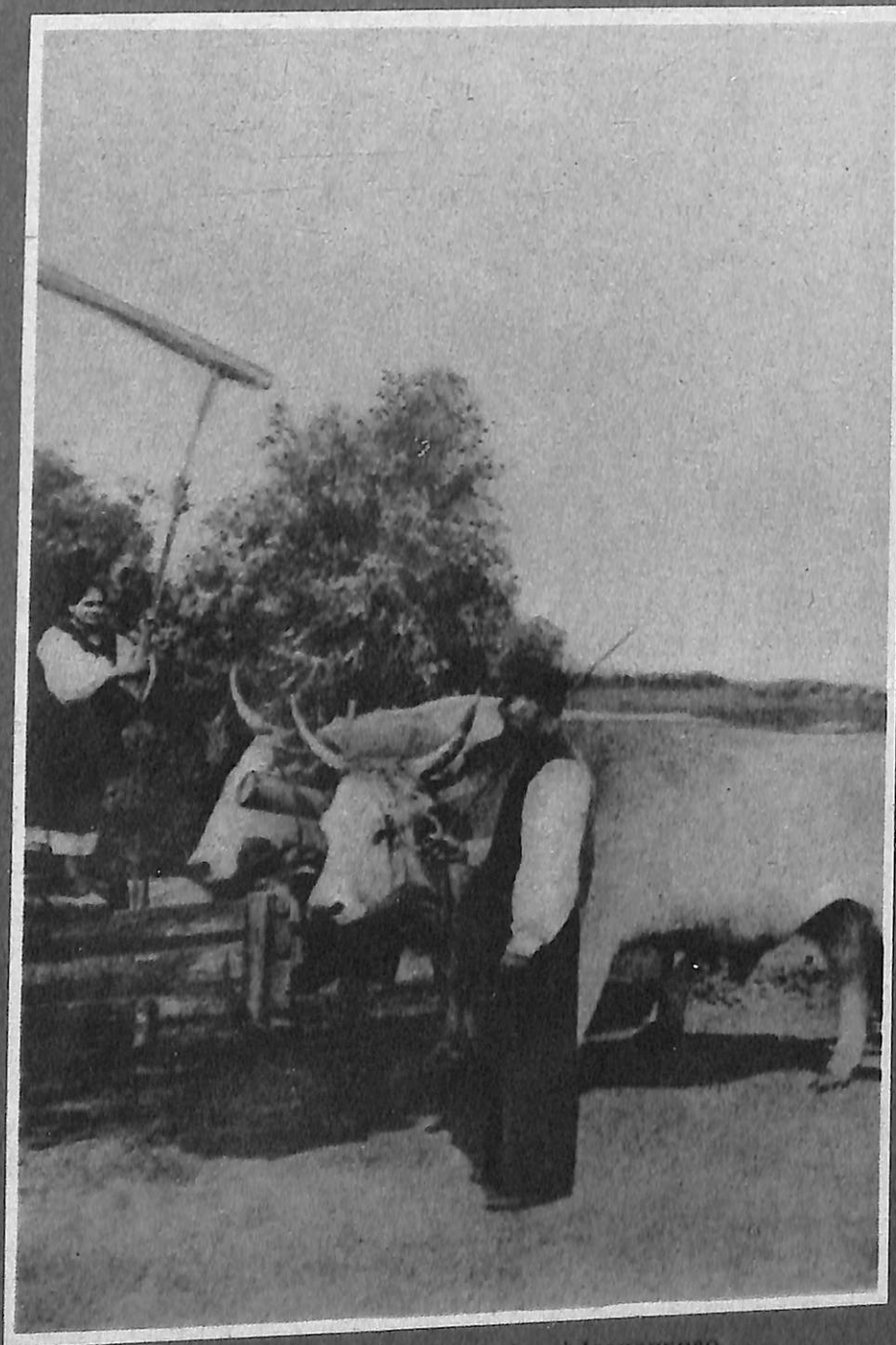
За часи запорожців на правому березі Дніпра, проти Вільного порога, була слобідка Мичурина, показана на «Плане части реки Днепра» 1780 року. Після скасування Січи 5000 дес. землі на тому ж таки правому березі Дніпра, між балками Гадючою та Тарановою з островом Лантухівським, дано на ранг бригадирові Павлові Болтіну. Болтін на дарованій землі заклав одразу дві слободи — Вільну на Тарановій балці, де потім того був хутір землевласника Тимченка¹⁶², та Вільнопавлівку, коло балки Вільної, де тепер слобідка Чернявського¹⁶³. Од Болтіна земля швидко перейшла до майора Коховського, який на попелищі слобідки Мичуриної заснував слобідку Виноградівку, між Гадючою та Вільною балками, проти острова Похилого.

Використовуючи турків-полоняників, Коховський розвів тут чудові сади, через що й слобідка його почала зватись Виноградівка¹⁶⁴. Од Коховського земля 1800 року перейшла до «дворянина Малороссийской губернии»*, Полтавського повіту, Петра Степановича Сідельського з островом Лантухівським, теж Дубовим. За межуванням 1806 р. «при сельце Виноградовке показано 4000 дес.» придатної землі й 1000 дес. непридатної. Сусідами Сідельського були меноніти * колонії Кронсвайда, дідичі Лукашевич, Бердін та Іваненко.

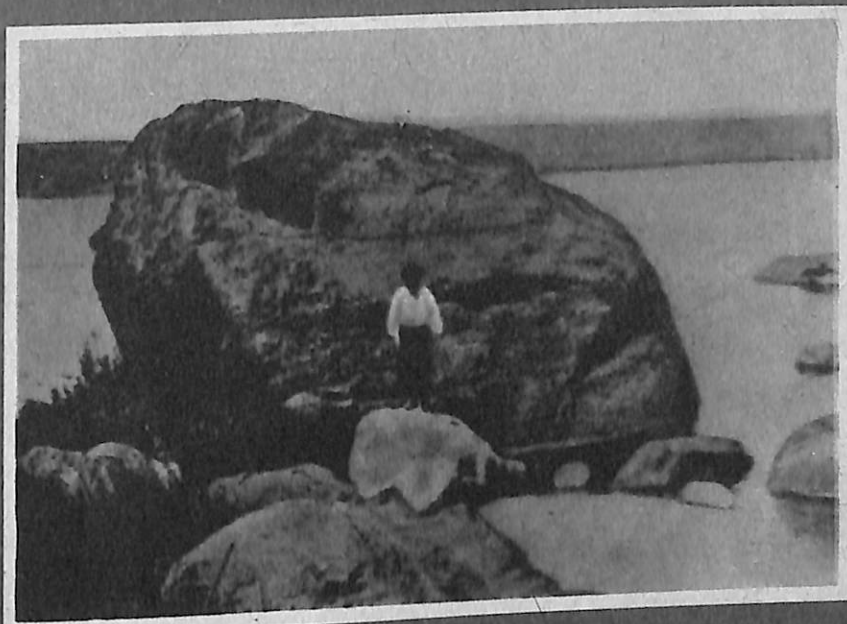

Осокор в Чернищині 6 арш. в обхваті

Коло колодязя у с. Андріївці-Іваненково

Скала Корабель перед порогом Вільним

Камні Розбійники

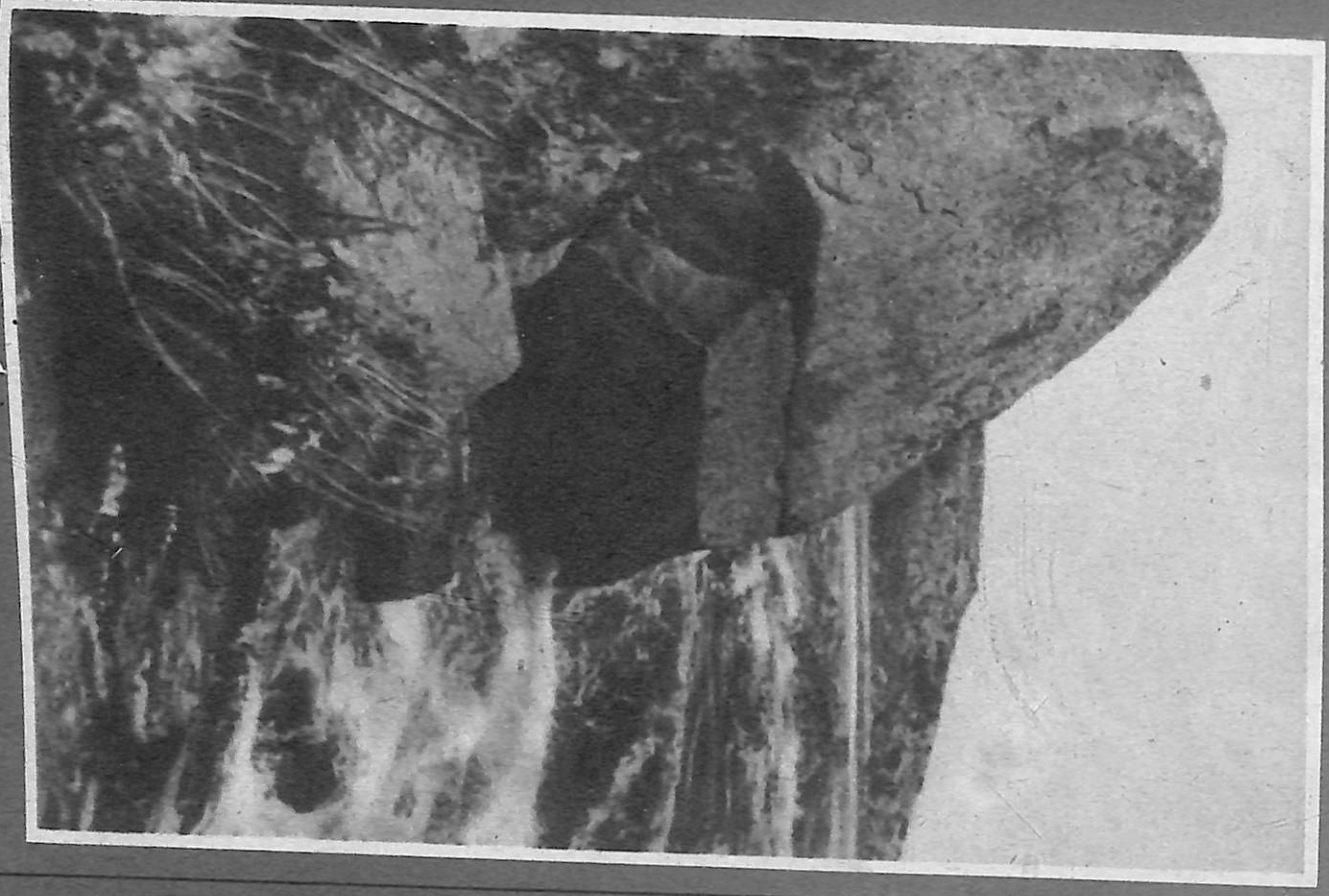

Пурисін острів Арґентини

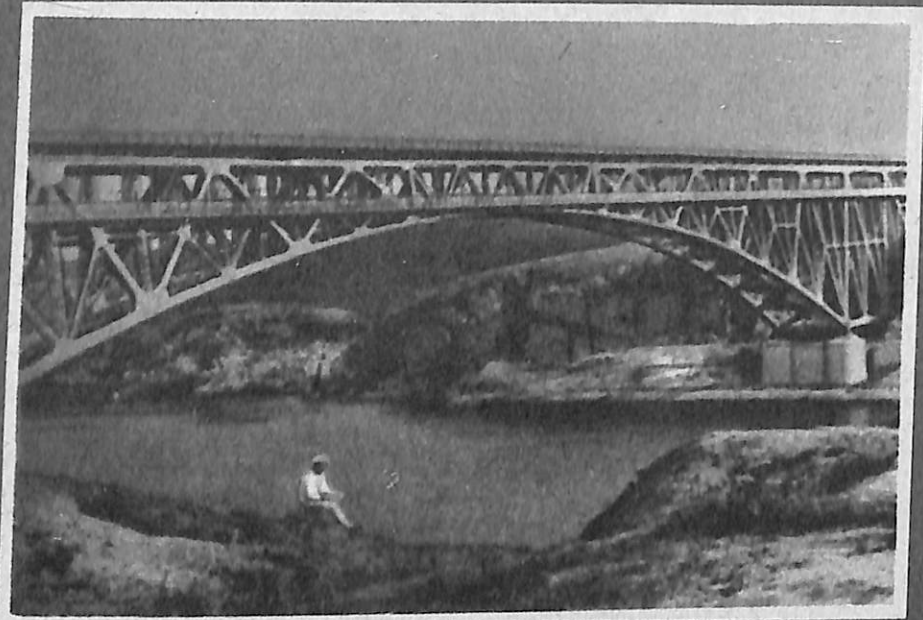

Пурисоні острови

Пещри Школат

Кичкаський міст

Берег коло Кичкаського мосту

Як Сідельський помер, землю його поділили між собою дві мужні дочки його: жінка штабс-капітана Олександра Янківська та Чернявська. Тоді Виноградівку перейменовано на Марієнталь, а в народі вона звалась Ляхи або Ляхівка, і в ній було вже тільки 1869 дес. землі.

Року 1822 землевласниця Янківська продала всю свою маєтність жінці катеринославського купця Пчелкіна, а з 1830 року земля з усім майном була в руках сина Пчелкіної, теж купця Пчелкіна. Через два роки після того всю ту землю купив з усім майном штабс-капітан Василь Михайлович Шляхтін за 5000 крб. асигнаціями¹⁶⁵.

Сам Шляхтін продав усю землю колезькому реєстраторові Павлові Омеляновичеві та його жінці Юлії Йванівні за 20.000 «серебряних»¹⁶⁶ з 37 душами мужського полу, з жінками й дітьми, з повним устаткуванням, з хлібом, худобою та засівами.

Нарешті Юлія Йванівна Лачінова продала свою слобідку Марієнталь 1856 року німцеві Корнієві Корнійовичеві Генріхсу «с 30 душами крест'ян», не лічучи жінок та дітей, з землею 1869^{1/2} дес., з худобою та готовим хлібом за 40.000 крб. асигнаціями¹⁶⁷. Після того слобідку Марієнталь перейменовано в хутір Генріхсталь, який, однак, в народі звався хутір Лачинівський.

Нижче Вільного порога, коло правого берега Дніпра, виступає забора Явленя, яку дехто з дослідувачів та мемуаристів вважає за поріг. «Колись-то якийсь лоцман, а може, й простий запорожець, пройшовши всі пороги, заліг спати, коли ось його судно несподівано штовх об каміння. Він прокинувся та, здивований, питає: відкіля це явився поріг?»¹⁶⁸.

Проти забори Явленої стоять серед Дніпра *Пурисові острови*. Пурисових островів звичайно чотири, малої води — вісім і більше: «іх тут багато: один поверх одного». На «Плане части реки Днепра» 1780 року найбільший з цих островів зветься Куряків, а найменші — Мадишевськими островами. Віце-адмірал Пуцін на «Атласе Днепра» 1784 року, академик Лерберг та дослідувач Бухтієв найбільший з островів називають Малим Дубовим. На «Топографічеській Карте Генерального Штаба» цей острів поставлений не на своєму місці й зазначений дуже малим. Прибережні люди звать цей острів Прусовим, Явленим (од забори Явленої), Німецьким; меноніти колонії Кронсвайд називають його Дубовим або просто «островом»; у лоцманів він зветься Пурисів, як і всі менші теж Пурисові.

На першому од порога з цих островів є печера в скелі — «при-тулище змія».

Найбільший Пурисів острів має 1^{1/4} верст. завдовжки, 1/4 верст. завширшки за планом Арапова 1780 року; на «Карте Генерального Штаба» та у Бухтієва — 3/4; за виміром 1903 року — 1 верст. 93 саж. завдовжки, 45—80 саж. завширшки і 40—50 ф. заввишки, а всієї площі — 18 дес.

Грунт острова на північній частині — сипучий пісок, в середині й на півдні — супісок та глей; зверх острова багато розкидано каміння. На ньому ростуть осокори, верба, дуб, зрідка груша, шелюг понад 10 ф. заввишки.

На велике диво, на цьому ж острові є таке, чого немає на інших островах: велика сила мишей; увесь острів порито мишачими норами та ходами, особливо це помітно в осінні місяці, коли під ногами людини провалюється земля й глибоко грузнуть у землю ноги.

До скасування Запорізької Січи тут були запорізькі рибальські коші. Після скасування Січи, 1789 року, він опинився в руках німців колонії Кронсвайд. В 1832—1833 роках, з дозволу Новоросійського генерал-губернатора кн. Воронцова*, з колонії Кронсвайд більша частина хазяїв виселилась за три верстви далі од Дніпра в степову балку, і таким порядком на одній дачі стало дві німецькі колонії — Старий і Новий Кронсвайд¹⁶⁹.

Старі діди-оповідачі, які живуть поблизу Пурисова острова і часто на ньому бувають, от що розповідають про цей острів.

Острів, що нижче порога Вовчка, тоб-то Вільного порога, здавна звали Явленим, а потім стали звати Пурисовим і Прусовим. Біля острівка з правого боку є і поріжок Явлений¹⁷⁰. Ще за цариці Катерини на цьому острові стояли кошом запорізькі рибалки Пурис і Прус; Прус рибальчив після смерті Пуриса. Тихон Прус з товариством багато років мав стоянку кошом на острові Пурисовим і дав привід населенню перейменувати цей острів Прусовим¹⁷¹. На цьому острові багато людських кісток. Сидні казали, що там колись бились два царі, і одного царя вилягло все військо.

Це було дуже давно. На березі, супроти острівка, покопані городки. Ті городки (редути) там, де саме скеля, були високі, а 1845 року, коли була висока вода, їх позмивала вода. На острові вимило водою глибоку яму, повнісіньку людських кісток. Як глянеш, було, на ті голови, так аж мороз поза шкурою дере — самі голови та ребра.

Колись на тому острові рибальчив старий дід Орел, який казав, що на острові Пурисовому побито армію якогось чужоземця. Орел був запорізького коліна; в нього і звичай був козацький, і мова козацька: пустих слів не знав, а що скаже, було, то все до діла й до ладу. Молиться, було, не так, як оце ми, грішні, харамаркаємо, а як стане на схід, то далеко чуть, що молиться. І не такі молитви, як у нас, а старинні, козацькі і все про Миколу та Покрову.

Городків, тоб-то земляних редут, було два, а стояли вони один од одного на 30 ступенів. Між людськими кістками находили стріли, заіржавлені рушниці, залізні, менші курячого яйця, кулі, шаблі якись покривлені. Одна шабля з руків'ям, яке було обтягнуто золотою ниткою. Рушниці та шаблі трохи більші тих, які вживають у наші часи; рури особливо довгі. В річищі, яке одділяє острів од правого берега Дніпра, після 1845 року найдено дві бомби, близько двох пудів кожна; кожна з відтулиною та з вушком, і у вушка кожної протягнуті кінці ланцюга. Бомби були нижче Явленої забори, між камінням. На північному кінці Пурисова острова коло скелі один чоловік знайшов декілька старовинних срібних ложок, ножів та вилок і все те збув жидові-шинкареві за мизерну плату.

Року 1905 про цей же Пурисів острів писав Я. П. Новицький ось що:

«Вступивши на найближчу до порога частину острова, ми зразу натрапили на розмитий весняною повіддю яр, на сажений глибині якого між камінням розкидані людські кості та зрідка черепки товстого глиняного посуду. Яр той тягнувся приблизно на 40—50 саж. Далі, оглядаючи піскові кручі яру, ми побачили цілу силу кісток: тут з-під піску обголились ребра, хребтові кістки, черепи й таке інше. Далі в однім місці, над кручею, натрапили на куш шелога, між корінням якого ховався цілий ворох кісток. Ми зробили розкопи в деяких місцях і знайшли в однім місці самі кістяки без голів, в другому — самі черепи з нижніми щелепами без шийних кісток, в третьому — окремі частини кістяків. Все це наводить на думку про колишнє страшне в цьому місці побоїще. Через те острів Пурисів дуже інтересний для наукових дослідів історика, археолога, антрополога. Про цю страшну сказати своє слово. Що це? Чи бій Святослава Ігоревича з печенігами 972 року? * Чи бій з половцями або ж з татарами?¹⁷²

Старі кам'янські та кодацькі лоцмани доводять, що найбільш людських кісток на другому та на третьому Пурисових островах.

Дід Грицько Усатий, 80 років, із Павло-Кичкасу про острів Пурисів та про острівець Пурисів казав: «Покійний мій батько та старі рибалки все, було, говорять про гроші на Пурисовому острові. Там, кажуть, на стрілиці, де велика скеля, закопано дванадцять гармат, набитих червінцями. Примітки нема, а треба, кажуть, одступити од скелі дванадцять ступенів і копати. Гармати червоної міді, запорізькі. Другий скарб — на малому Пурисівському острові, що біля стрілиці великого острова. Там сховано сорок тисяч. Той острівок ми так і звемо Сорокатисячний»¹⁷³.

Супроти того ж таки Пурисова острова, на правому боці Дніпра, є якась редута, може, та саме, про яку каже історик князь С. І. Мишецький: «Дванадцятый порог, именуемый Вольной. При оном пороге, по Очаковской стороне, построен от россиян в 1739 году ретраншемент с редутами»¹⁷⁴.

«Супроти острова Пурисового, що нижче порога Гадючого, покопані городки (редути), де, кажуть, була війна, а ще нижче, де Старий Кронцвай, скрізь по піску багато невеликих могилок; во всі мов би обкладені камінням. Як був я малим¹⁷⁵ та пас німецьки череду, то, було, часто находжу мідні стрілочки: після великого вітру або після дощу так і лежать, було, поверх піску»¹⁷⁶.

Нижче Пурисова острова в Лерберга, на «Атласе Дніпра» віце-адмірала Пущіна 1784 року, у Бухтієва стоїть острів *Великий Дубовий*, на «Геометрическом специальном плане дачи генерал-майора Николая Яковлевича Ланова» межування 1780 року — *Дубов*, у прибережних селян — *Абазин*, або *Льовшинський*, од прізвищ власників, які тут змінювали один одного. Острів має, за виміром 1891 року в лютому місяці, 1 верст. 210 саж. довжини, 80—142 саж. ширини і 25—40 ф. над зимнім рівнем Дніпра висоти; площа землі, вкупі із спадами та скосогір'ями — 36 десятин. Грунт піскуватий, поверхня нерівна: єсть ями, рови, горби, гряди; в повідь більшу

частину острова затопляє вода. На острові ростуть осокір, дуб, в'яз, верба, а по краях піскуватих берегів — лоза. Року 1845 у велику весняну повідь всі дерева з корінням позносило водою, після чого вже потім того почали рости нові дерева.

Урочище землі з лівого боку Дніпра, коло Вільного порога, а вкупі з ним і острів Дубовий, потім того Абазин-Льовшин, має таке минуле.

Після скасування Запорізької Січи земля коло Дніпра, в урочищі Вільного порога, по течії річки Вільнянки, «по указу Ея Императорского Величества Государыни Императрицы Екатерины Алексеевны втория, Азовскою губернскою канцеляриею отмежовано из порозжих казенных земель во владение генерал-майора Николая Яковлевича Ланова 9765 десятин 174 сажня». Вже в рік межування прапорщиком Тимошенковим, в серпні місяці, коло Вільного порога була «деревня» Ланівка-Миколаївка, де було 14 дворів, 36 душ мужського і 23 женського полу «малороссийских крестьян».

В ті часи сусідами дачі Ланова були: «Генерал-майор Федор Михайлович Толстой с деревней Федоровкой на правом берегу речки Вильной; полковник Андрей Яковлевич Леванидов с деревней Андреевкой; прапорщик Гавриил Николаевич Гросс с деревней Гроссовской; пустошь Католицкая жительствоющих в Екатеринославе католиков; прапорщик Домашний с деревней Трофимовой; подпоручик Николай Алексеевич Рудь с деревней Семеновкой; вахмистр Степан Романович Кошевской с деревней Протопоповкой; гоф-хирург надворный советник Иван Давидович Зоммер с деревней Павло-Кичкас».

Після того на дачі Ланова виникли «деревня» Михайлівка та «хутори» Вільнянський, Михайлин і Миколин.

Після смерті генерал-майора і обер-коменданта Олександрівської кріпости М. Я. Ланова 1788 року лишилась його вдова Євдокія Михайлівна Ланова, в якій було два сини — гвардії корнет Іван, 24 років, і гвардії-сержант Олександр, 20 років, та 20 крепацьких дворів з населенням 61 душа чоловіків і 68 жінок. У другій половині 1795 року вдова Ланова продала 2200 дес. землі на верховині річки Вільної колезькому реєстраторові Григорієві Семеновічеві Кривобокову і 6865 дес. 174 саж. коло «деревні» Миколаївки-Лановки харківському поміщикові-поручикові Василеві Михайловичеві Абазі. «В деревне Николаевке-Лановке были: господский двор со всеми службами, в котором строения: дом о восьми покоях, с печами алебастровыми, убран в середине обоями, панелями и карнизами, с двойными вязанными дверьми, столярной работы, с медными замками, вполне меблированный: 4 больших одномерных зеркала красного дерева с позолотою; столы, комоды, шкафы, также красного и черного дерева, железные двойные кровати с приборами, канапе, кресла, стулья, росписные шкафы; три флигеля — для приказчиков, для мадамы и людской; кухня, баня, комора хлебная, ледник с рубленою коморою, каретный сарай, конюшня, скотный и овчарный дворы с избами, два сарая для птиц,

мельница на Днепре об одном поставе на ходу, господский сад с разными деревьями, два фиговых дерева в кадке и 25 подданныческих изб; хлеб и сено в стогах и скирдах, скот, овцы, козы, птица разная и 48 колодок пчел. К сея описи генерал-майорша Ланова руку приложила»¹⁷⁷.

Так, більш як сто років тому на березі Дніпра, коло Вільного порога, була багата панська садиба з повним хазяйським обзаводом. Що ж тепер тут замість тієї садиби?

Там, де колись високо вгору підносились панські хороми, де на обширному дворі було повно худоби, птиці, бджоли, де на токах земля стогнала од множества стогів хліба, де життя людське клетіло, як той кип'яч у величennomу казаніщі, там тепер нема того нічого й на признаку; перед очима людини дикий, пустинний, скелястий, сумний берег, а на ньому, між щілинами скель, кубла чорного, страшного, отрутного гаду... Спускаючись вниз по Дніпру од Великого Дубового острова, теж Абазина-Льовшина, можна побачити сперше підводну скелю Моргун, яку дуже не люблять лоцмани; потім того кілька хат німецької колонії Кронсвайд на правому березі Дніпра, а на лівому балку Осокорівку і скелястий, випертий дуже в Дніпро ріг, а за рогом село Маркусівку. Той ріг так і зветься в місцевих селян Рогом, або Кутом. Скеляста середина того Рогу підноситься вгору на 40—50 ф. вище рівня річки; східня частина його остільки знижена, що, як висока буває весняна вода, туди йде плін води, і тоді той ріг, охоплений водою, робиться островом в декілька десятків десятин. То є так званий *Маркусів* острів.

На «Участку Днепра № 15, составленному по исследованіям днепровской описной партии в 1881 г., под руководством полковника Поликарпова», Маркусів острів поставлений нижче Пурисова острова. На «Плане порожистой части р. Днепра 1917—1923 гг.» Маркусів острів стоїть зразу нижче Льовшина острова.

За виміром 1881 року він має 1 верст. 270 саж. завдовжки і 220 саж. завширшки. Він увесь піскуватий, опріч кам'яної голови; на ньому росте осокорняк та лоза; взагалі рослинність на острові вбога.

На одну верству нижче Великого Дубового, тоб-то Льовшина острова, стоїть острів *Вербовий*, показаний на «Плане части реки Днепра» Арапова 1780 року, а також у віце-адмірала Пуштина, академіка Лерберга, дослідувача Бухтієва. Місцеві рибалки звать його Вербовий і Кам'януватий. Але на «Плане части реки Днепра» Арапова Вербовий острів стоїть окремо, а Кам'януватий окремо; Арапова Вербовий острів стоїть зразу за Вербовим, не далі як на 30 саж. нижче од нього. Це буде якраз теперішній Голий острів.

За старими вимірами, Вербовий острів мав завдовжки понад верству, завширшки — чверть верстви, було там 26 дес. землі; середина його приходилась проти устя балки Осокорової; тепер острів нижче балки Осокорової; він має 337 саж. довжини, 30 саж. ширини, 30 ф. на «голові» і 15—20 ф. на середині найбільшої височини, а всієї площі не більш як 4 дес.

Чому ж він так зменшився?

Острів Вербовий, кажуть давні мешканці, в старовину був далеко довший, ширший і вищий, ніж тепер, але 1845 року у велику повідь всю рослинність його знесено, поверхню розмито, і для пам'яті нащадкам лишилась тільки скеля¹⁷⁸.

На острові Вербовому протягом усіх літніх місяців гуляє худоба; там для неї «всегдашнє тирло», через що на ньому з рослин тільки й є обгризений й забитий осокорняк.

Вербовий острів та Кичкас — це останнє місце плавання через пороги для кодацьких та кам'янських лоцманів: тут їх уже заміняють «судопроводчики-литвини», тоб-то білоруси. Споконвіку піскуваті одмілі острова Вербового та протилежного правого берега Кичкасу дають пристановище для плотів. Тут ціле літо мають стяги «хазайщини», тоб-то будки на плотах горішніх іудеїв. Ціле літо чуєте тут товкотнечу, крик, лайку білорусів, чуєте запах деревової кори, люльки й поту¹⁷⁹.

На десять верстов од села Андріївки-Іваненкового, на високому лівому березі Дніпра, простяглась слобідка Маркусова, теж Павло-Кичкас. В ній дві головні вулиці і кілька тісних, покривлених провулків. Головна вулиця проходить через усю довжину слобідки і має не більш як одну верству. Населення слобідки українці. Історія слободи починається з 1781 року. Року 1781 говориться про «слободу Кичкас, іноді Кечкас у реки Днепра, при устьє балки Кичкаски». Першим володарем її був генерал-поручик Павло Сергійович Потьомкін, якому дано на ранг дачу 12 000 дес. землі. Року 1782 слобода зветься Павло-Кичкас. Року 1784 од Потьомкіна маєток достався майорові Фалієву; 1786 року — надвірному совітникові Ситникову; 1787 року — надвірному совітникові Іванові Давидовичеві Зоммерові; 1796 року — секунд-майорові Іванові Семеновичеві Шульцу, а 1798 Емануїлові Маркові, од якого й вийшла назва слободи Маркусова. За управителя маєтку Марка був пан Куріка, про якого не раз згадували місцеві діди давнього віку. «Після запорожців багато тут землі було, а людей мало, то й став він приймати до себе сіромах: «Йдіть, каже, хлопці, до мене жити; хто хоче, бери плуг, воли — роби, хто не хоче — пий горілку». Попервах добре жилось у панів: подати не платили, од некрутчини одозволяли пани... Стала населяться слобода, стала сіромашня житись. Як обжились люди, тоді вже пан не те задумав. Став він по троху до панщини прикручувати, а далі забігла якась бумага, так він узяв та й закрестив. Розчовпали козаки, та пізно: раді б і назад, так нікуди голови приткнути»¹⁸⁰.

Проти Маркусової — Павло-Кичкасу, до правого берега Дніпра, стоять два камені *Розбійники*. Один з тих каменів був вищий і другий нижчий, так їм позривали порохом маківки, тепер вони стали плескати, і камені виглядають з-під води немов два острови. Як нанесе на них або бистра води, або несподівана полоса вітру яке судно чи пліт, то там йому й край. Ото через те вони й Розбійники.

За каменями Розбійниками течія Дніпра круто повертає на пів-

денний захід, через що, наближаючись до того місця, здалеку здається, наче тут Дніпро уперся в скелю і зовсім скінчився: «Що ж це таке? Куди ж тут їхати далі?» — несамохіть питають пловці. За тим поворотом Дніпро мало не протягом двох верстов тече наче в розколіні між високими та зовсім стрімкими, особливо з лівого боку, гранітовими берегами, які підносяться більш ніж на 30 саж. вгору; тут корито Дніпрове звужується до 86 саж., а глибина річки збільшується й досягає 130 ф., навіть і більш того.

На лівому боці Дніпра тут же йдуть одна за одною три земляні редути: одна, де був Старий Кичкас, тоб-то стара переправа через Дніпро; друга на низькій частині берега, на три верстви од першої, під подошвою скелястого спаду, і третя на 600 кроків нижче другої, на самій верховині гори, од рівня води в Дніпрі на 100—150 ф. висоти, прикрита од ріки скелями.

З того ж таки лівого боку виступає балка *Осогорова* з балкою Багатиревою. Вона колись вся була вкрита лісом; по ній росли осокори та такі величезні дуби, що, було, три чоловіка не обхоплять дуба. Гущина була! Тут колись і глибока річка була; риба, раки так і кишіли. В тій балці жили колись запорожці куреннями, там і досі й ямки єсть. Жили тут і турки, поки запорожці не помірялись силою. Потім того густий ліс пани сплюндрували, а річка висохла. Воно й тепер трохи єсть дубів, та вже не те, що було колись¹⁸¹.

Далі йде за балкою Осогоровою балка Кичкаська, яка називається в «Реєстрі речок» 1697 року річкою Кочкаскою¹⁸². Ця балка дуже відома була запорожцям та гайдамакам: туди вони, було, заганяють татарських коней. У татар багато було худоби, а табунів ще більш. Так оце, було, зберуться кілька чоловіка та й махнуть степом; займуть табун коней та й заганяють у цю балку; тут їх пасуть і доглядають. А коли треба перегнати коней на правий бік, то один сяде на коня, займе поперед себе табун та й пішов уплав через Дніпро¹⁸³.

Далі йде скеля Хмарина: вона така, як та хмара кучею нависає.

За скелею Хмариною балка Широка, а за нею скеля Пугачі. Там день і ніч, було, пугають пугачі. Колись їх тут що-року багато плодилось; водяться вони й тепер, та тільки мало.

За скелею Пугачі балка Побережня, а за нею, коло самого берега Дніпра, камінь Дзвіниця. Вона вивіла верх, неначе справді та дзвіниця, і відома всім лоцманам та місцевим людям. Для археологів та істориків вона цікава через те, що коло неї 1883 року знайдено цілу купу скалок кременю, що наводить на думку, що тут була в давні передісторичні часи майстерня виробів кам'яного знаряддя¹⁸⁴.

За каменем Дзвіницею виступають величезні гранітові скелі, і в тих скелях сама природа утворила печеру. Правильніш сказати, то не печера, а грота; місцеві люди такі природні печери звать скотами, тоб-то звірячими норами. Та печера зветься *Школа*, і її добре й гаразд знають усі дніпрові лоцмани: «Не той ще лоцман, хто пройде пороги, а той лоцман, хто щасливо поминує Школу». Така вона небезпечна для лоцманів.

Назва печери Школа вийшла од запорізького полковника Школи, який коло неї сидів своїм зимовником ще за існування Січи.

В тій печері запорожці та гайдамаки ховали не раз свою здобич, та й сами инколи ховались за якої пригоди або напасти. В недавні часи там же ховались різні парубки од рекрутчини.

Не кожний може влізти в печеру, бо влазити туди досить трудно. Над входом у печеру дуже низько нависає до землі величезний камінь, який ховає вхід од очей людських. Треба добре зігнувшись, підлізти під той камінь, потім стати на ноги, витягнутись у струнку, зробитись яко-мога тонким і тоді обережно всовуватись у вузьку щілину печери. Всередині печери два темні ходи. Один з тих ходів іде праворуч, другий — ліворуч. Хід, що йде ліворуч, тягнеться 6 арш., поступово звужується і кінчається невеликою щілиною, крізь яку пробивається тоненька смужка світла. Сюди людина з великими труднощами може пролізти тільки до половини. Хід, що йде праворуч, тіснуватий і низький, через що по ньому можна йти тільки зігнувшись. Він тягнеться всього тільки два аршини і, направляючись трохи вліво, вводить людину в камеру. Камера має 7 арш. довжини, мало не 1 арш. ширини, до 5 арш. висоти. При світлі вона здається природною щілиною і ніде немає слідів того, щоб її обробляла людина для свого життя. По кутках камери також крізь вузькі щілини пробиваються тоненькі смужки світла. Долівка камери — досить товстий шар землі. З камери праворуч іде хід до Дніпра; він дуже вузький і дуже завалений дрібним камінням, чому пролізти по ньому до кінця можна тільки з великими труднощами. Довжина цього ходу трохи більша 6 арш. Кінець його виходить коло самого берега Дніпра і наводить великий жах на людину, як вона, добравшись до кінця ходу, несподівано вигляне на Дніпро: здавлений надміру вузьким і надміру високим гранітовим коридором, маючи тут мало не 20 саж. глибини, Дніпро шалено мчить свої води вперед. При одній думці про те, що з-під тебе може вискочити який камінь і ти, зірвавшись з 30-сажневої височини, можеш вниз головою упасти в Дніпро, дух захоплюється, і серце немов перестає битися в грудях...

Що ж находили в цій печері Школи?

Находили дрібні скалки кременю, різні черепки од побитого посуду, птичі кістки, кістки якоїсь животини та людини. Там, кажуть, колись давно висіла жердка, на тій жердці понавішували були хомути, уздечки, сідла і вся зброя. Колись найшли сакву, набиту списами, брозументи од якогось каптанка, чоловічу кістку од ноги, в якій була уткнута стрілка, декілька металевих стрілок.

Нижче печери Школи, праворуч, видно забору Сухойванову; на тій заборі лоцман Сухойван посадив плота. Під тією заборою велике водокруття Казани: там так крутиться вода, наче у величезному казані, коли вона закипає білим ключем.

По лівому березі Дніпра далі йдуть скеля Голуби, Попова скеля і Кінська балка. На Голубиній скелі колись плодились дикі голуби; голубів тих така була сила, що й сказати не можна. Вони плодились і в печері Школі, а найбільше на тій скелі. Там їх зроду було ніхто

не достане; а то вже як понасаджували тут німоту, та як розвелись охотники, то й птиця перевелась: підійде з Дніпра, бебехне з рушниці, та й падає вона у воду.

Попова скеля вийшла од попа. Кажуть, швидко після того, як проїздила тут цариця Катерина II, приїхав в це місце якийсь піп. Їхав він уночі; не знаючи дороги, він звернув з Донського шляху, наблизився до скелі та несподівано обірвався з страшною кручі і полетів у безодню Дніпра. Не стало попа, лишилася Попова скеля. Кажуть ще й так, що з цієї скелі навмисно кинувся в Дніпро якийсь піп.

Кінську балку прозвано від коней. Колись було тут давно ногайці * та запорожці, як переганяли коней на продаж, то заженуть їх у цю балку і пускають уплав. Пливають, було, вражі коні прудко, тільки прискають. Ногайці гнали коней до Бардичева або до Лисаветграду * на ярмарок. Вони плодили коней у диких степах коло моря. Коні завжди добре перепливають через Дніпро; кінь утоне тільки тоді, як набере води у вуха. За ними, було, пливають каюками і, як замітять, що кінь або лоша тоне, зараз накинуть мотузку на шию та й переводять.

По правому березі од Маркусової до Кичкаського перевозу йдуть Радутка, а за нею урочище Кринички, а у воді Чорна забора. Там, де Радутка, там жили колись запорожці, і хто зробив ту Радутку — чи сами запорожці, чи хто инший — то давня річ. От Криничка — то од запорожців; там у них було багато покопано криниць. Чорна забора, так то Чорний камінь, який висунувся в Дніпро.

Далі у воді камінь Ступка, острівки Крячок та Вербки. Ступка, так то камінь у воді і в ньому ямка, мов ступка — товчечя. Може, який сіромаха і пшоно товк. Крячок та Вербки — острівки під правим берегом Дніпра, коло перевозу.

Крячком острівок названо, бо на ньому цілими табунами збираються птиці-крячки, з породи чайок, та підлавлують тут дрібну рибку; особливо вони те роблять після дощу, в теплу годину, коли риба починає «дрьохати» та вискакувати на поверх води, щоб подихати свіжим повітрям. Тріпочучи без перериву крильцями та повертаючись то вверх, то вниз у повітрі, крячок зірко слідкує за рибкою, і коли яка вискоче на поверх води, він в момент кидається на неї і хапає зразу і кігтями, і дзьобом.

Вербки — острівок під правим берегом Дніпра, коло перевозу. Це те саме, що Зелені острівки у дніпрових лоцманів. На острівку колись росли гарні, кучеряві верби, під якими, кажуть, розкошували колись запорізькі рибалки, і через ті верби прозвали острів Вербками.

Гудзик — невеликий камінь у воді. За великої води цього каменя зовсім не видно, а спаде вода в Дніпрі, то він вилазить з-під води та й стирчить, як той великий гудзик. До нього, кажуть лоцмани, треба добре придивлятися, щоб він часом не пристебнув до себе яку барку або й цілого плота. Гудзиком у нас звуть людину присадкувату, але міцну й дужу, таку, що її і три чоловіка з місця не сковирнуть. Отакий і той камінь Гудзик у Дніпрі.

Чуприна — камінь, там же, серед Дніпра. Це такий камінь, що ось перед тобою наче голова людська, а на тій голові, на самій на кабушечці, ще й чуприна майорить, як ото колись було в запорізького козака.

Кичкаський перевіз супроти німецької колонії Кичкас-Айнлаге, що розкинулась по правому березі Дніпра.

Кичкаський перевіз був відомий ще візантійському імператорові Костянтинові Багрянородному (905—959), тільки під назвою Крарійського перевозу.

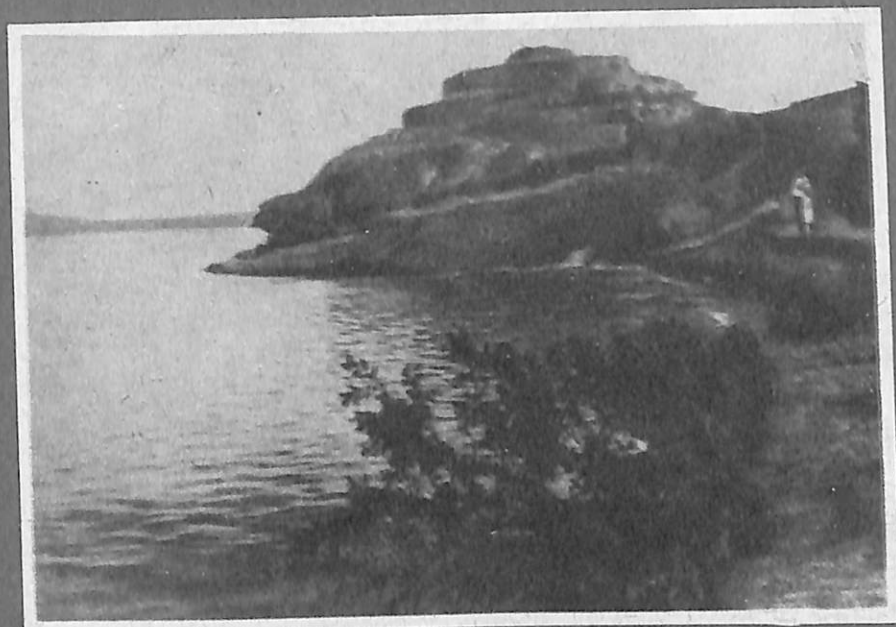
Цю назву відомий дослідувач Чорномор'я, професор Брун, зближає з вірменським словом K'ageges, а в назві Кичкас убачає теж ім'я вірменського князя Kiskases, сучасника імператора Костянтина Багрянородного¹⁸⁵.

Але відомий орієнталіст Д. Нікольський* в назві Кичкас убачає турецько-татарський корінь «кӧг», з удвоєнням «кӧг — кӧг», тоб-то значить «проходь, іди далі»; в переносному значінні Кичкас — це місце перевозу або переходу через річку¹⁸⁶.

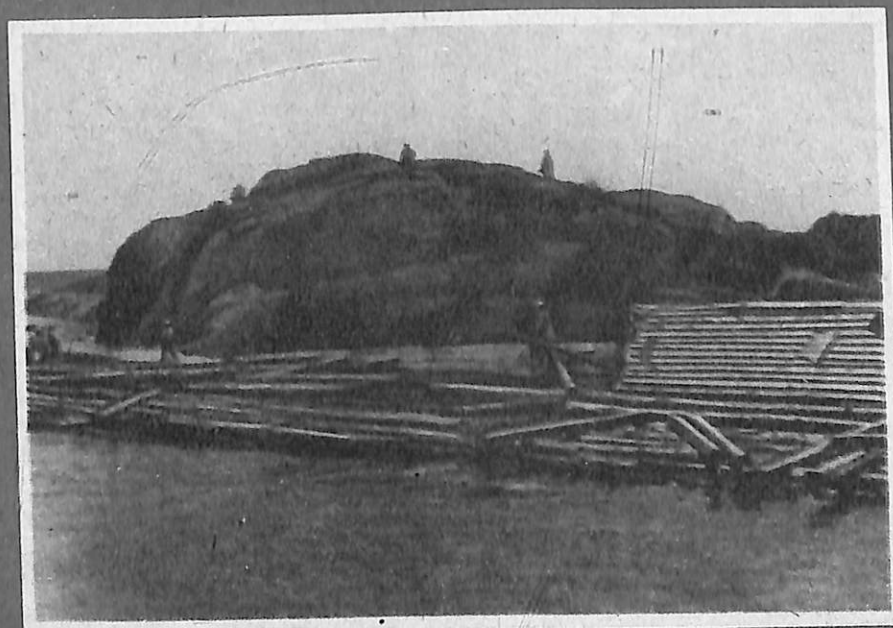
Костянтин Багрянородний про цей перевіз пише так: «Руси доходять до так званого Крарійського перевозу, де перевозяться херсонити* з Русі і печеніги* в Херсонес. Перевіз цей завширшки з гіподром¹⁸⁷, а вишина берега річки знизу така, що вона доступна тільки окоміру та удару стріли¹⁸⁸».

Під назвою Кичкаського перевіз був відомий у XVI віці посланцеві німецького імператора Рудольфа II Еріхові Ласоті, який пише про нього року 1594 так: «Тут був татарський перевіз; Дніпро в цьому місці дуже вузький, береги його, особливо лівий, дуже високі й скелясті; од останнього порога до Кичкасу 1 1/2 милі»¹⁸⁹.

У XVI віці про Кичкаський перевіз також пише литовський письменник Михалон Литвин,* який називає його Кочкосом¹⁹⁰.

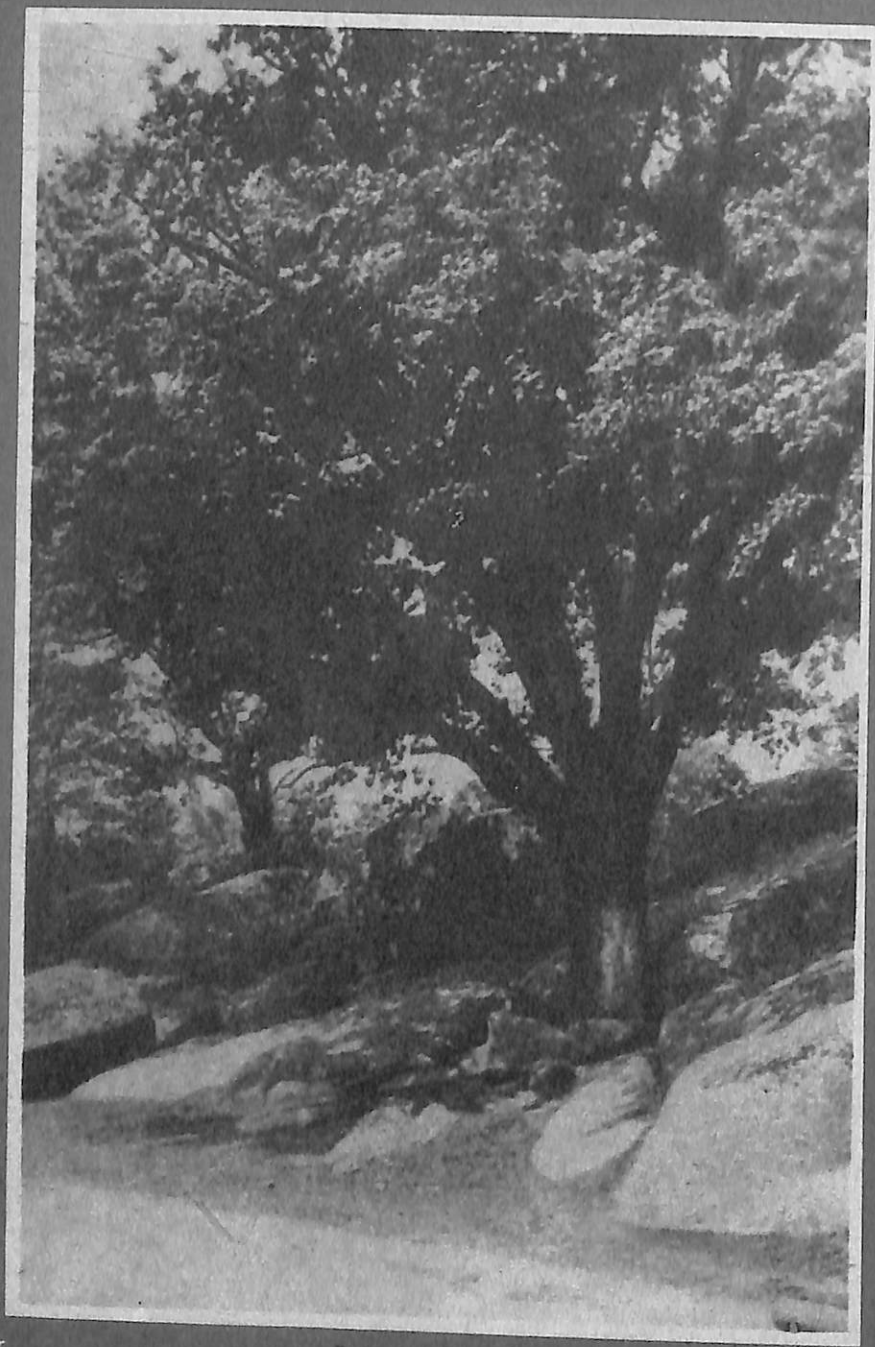

Прибережна скеля проти першого каменя Стовпів

Плоти перед Вовчком

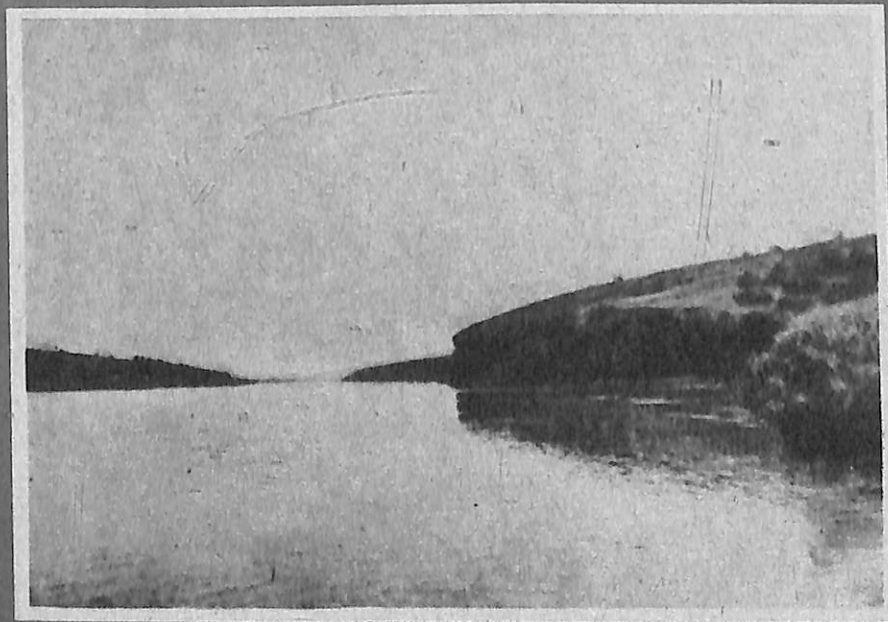

Дуби в Кичкасі

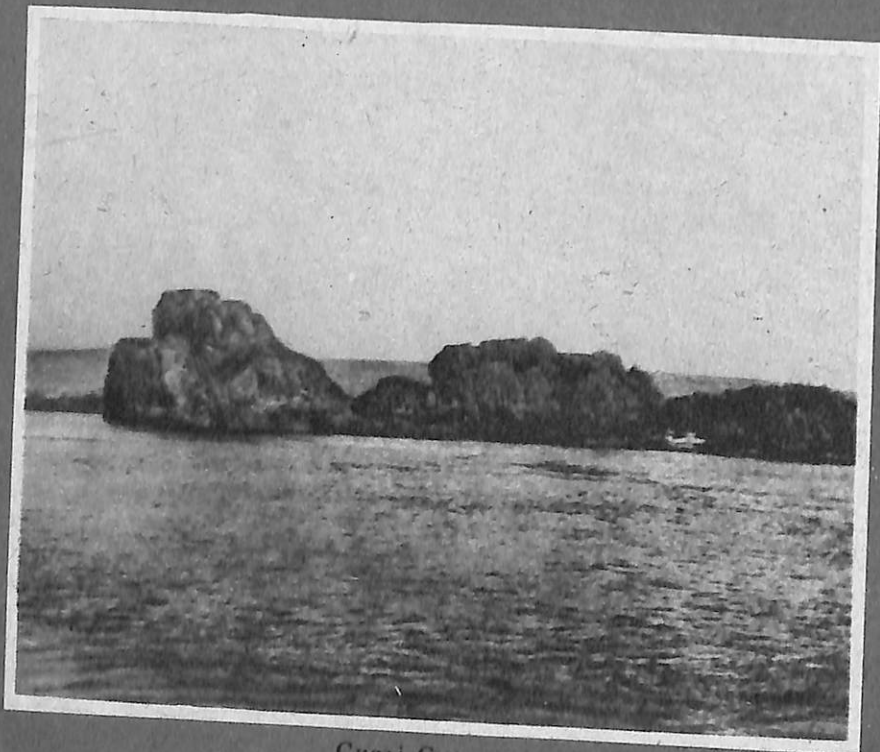
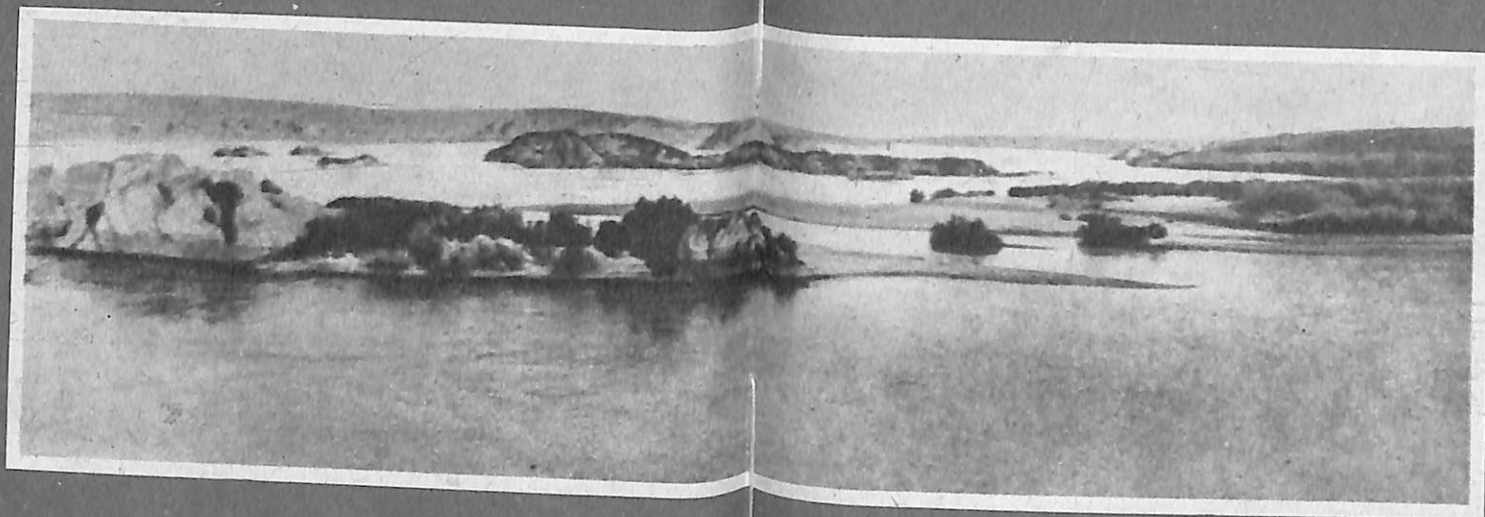
Нижче Кичкасу

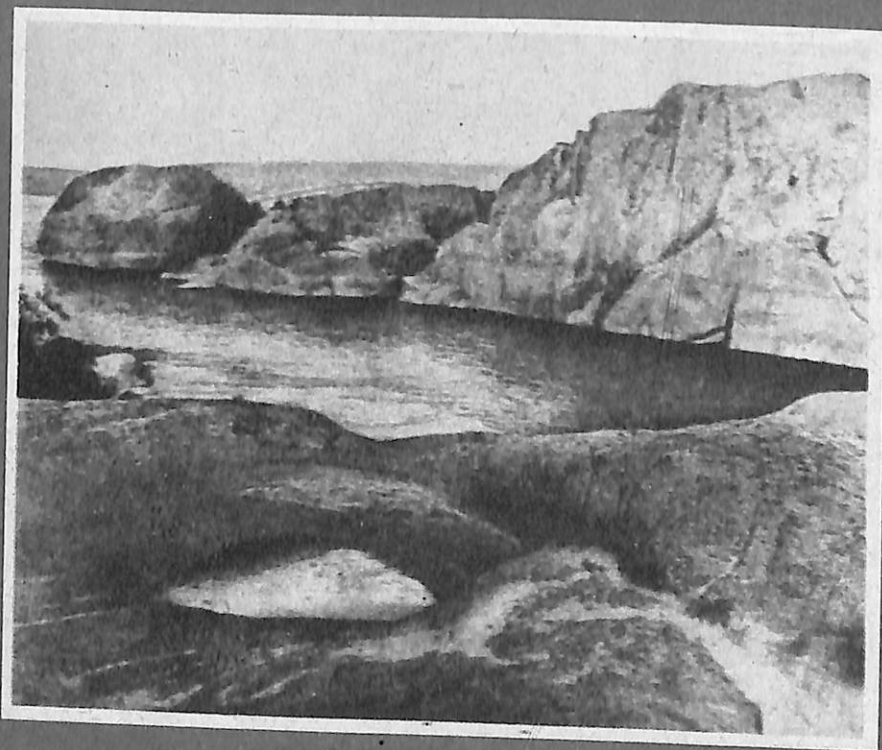
Дніпро супроти острова Хортиці

Новий Дніпро
коло Кичкасу
(перед Хортицею)

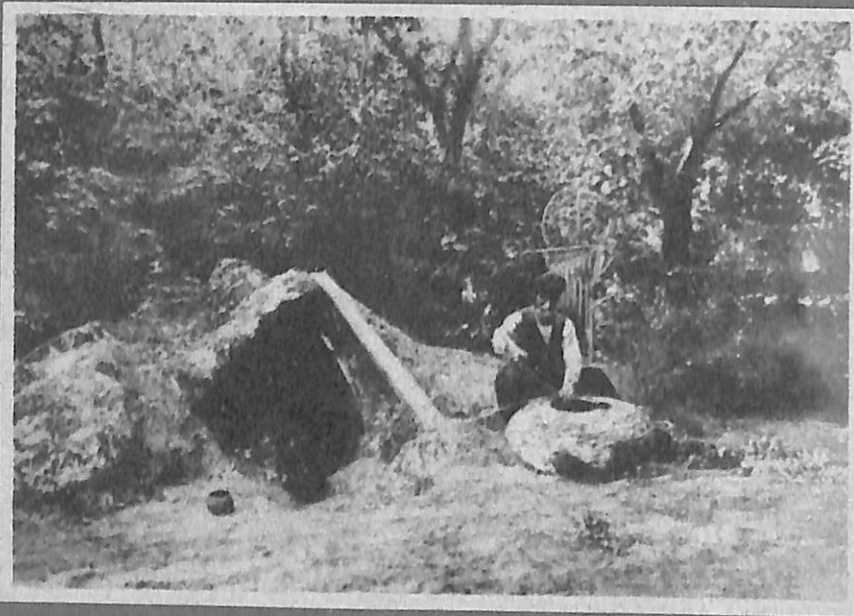

Скелі Стови

Запорізька миска

Рибалка Ів. Як. Мерзлий

Острів Велика Хортиця

У XVII віці на Кичкаський перевіз звертає свою увагу також відомий французький інженер Боплан. «Кичкас, — каже він, — це невелика річка, яка вливається в Дніпро або Борістен з татарської сторони і дає назву одному піскуватому рогові, що врізується в Дніпро і з двох боків обгороджений неприступними кручами. Доступити до нього можна тільки з поля через дуже низький перешийок, завдовжки коло 2000 кроків. Треба б тільки перегоріти це місце, щоб мати добре ошанцьоване місце. Певне, поверхня землі тут нерівна, вона має форму пагорків, через що в одному місці татарські береги панують над цими місцями, в іншому ці останні — над татарськими. Взагалі ці місця дуже високі, корито ріки одкрите, вільне од усіх перепон, дуже вузьке, особливо до півдня... Я бачив, як поляки стріляли з луку з одного берега ріки на другий, і стріли попадали більш ніж на сто кроків далі протилежної сторони. Це найголовніший і найкращий татарський перевіз через те, що в цьому місці корито ріки має не більш як 150 кроків завширшки; береги дуже приступні, місцевість одкрита, через що засидів тут не можна боятись. Цей перевіз зветься «Кичкасовою»¹⁹¹.

В архівних документах того ж XVII віку Кичкас найчастіше зветься Кучкасом. Так, 1672 року запорожці писали в Москву: «Татари перелазять Дніпро пониже Кодака в урочищі Кучкасі»¹⁹².

В «Літописі Самовидця» Кичкас називається Кичетом. Коло Кичету козацька старшина — обозний, осавул і військовий писар написав «челобитную до их царских величеств про свои и людские кривды и зневагу, якую мели от синов гетманских, ktorих (гетман Іван Самойлович) постановлял полковниками и подали боярину Василію Василіевичу Галецину, просячи позволенія переменити гетмана»¹⁹³.

Літописець Самойло Величко * називає Кичкас Кочкасом і каже: «Гетман (Іван Мазепа) и воевода Белгородский князь Яков Долгоруков, в суда водние убравшись, июля 20 (1697 года), о полдне рушили от порогу Волного и от Кочкаса плавным походом вниз реки Днепра ку Сечи запорожской и далее ку Кизикермену»¹⁹⁴ *.

Російський академик Лерберг, кінця XVIII і початку XIX віків, про Кичкас писав так: «На чотири верстви нижче острова Вербового береги ріки Дніпра швидко сходяться між собою протягом 300 саж. В такій широчині Дніпро тече півтори верстви на південний схід, а потім того, здавлюючись ще більше, зразу повертається на південний захід. Через те правий берег обертається на досить великий ріг, який зветься Кичкас. Тут найбільший і найкращий перевіз для татар, бо в цьому місці протока не ширше 150 ступенів, береги його спадисті і земля одкрита»¹⁹⁵.

На планах Дніпра XVIII віку Кичкаський перевіз зветься «великою переправою».

Нижче Кичкаського перевозу, по середині Дніпра, виступають одна за одною забори Карлова та Бруньова, а за ним іде острів Чорний, або Стрільцький, інакше Хведорішин, який належав колись землевласниці Ганні Хведорівні Марк, інакше Хведорісі, як її звали місцеві селяни¹⁹⁶.

Далі виступають величезні три скелі *Стовпи*, праворуч¹⁹⁷.
Із них той, що ближче до правого берега Дніпра, зветься Диван Цариці.

Кажуть, що на цій скелі сиділа цариця Катерина, як їхала з Катеринославу до Херсону. Та це так тільки кажуть, а справді цариця тут ніколи не була. Тут, кажуть, був вибитий якийсь напис, а який саме, зовсім невідомо. Одно можна сказати, що Диван Цариці — це одно з найкращих місць на Дніпрі нижче порогів його. Коли близько підійдеш до того каменя та вилізеш на середину його, де саме є той Диван Цариці, і скинеш очима на північ, супроти течії Дніпра, то тут побачиш уже іншу картину, зовсім не таку, яка була в порожистій частині Дніпра. Тут Дніпро, вирвавшись з тісних гранітових берегів Кичкасу і опинившись на повній свободі, далеко розливається по широкій, розложистій низині і спокійно плине вперед. Тут не чути ні того шуму та реву й плескоти, немає й того водокруття, які були на порогах Дніпра. Перед очима людини велика, могутня ріка з чистою та прозорою, як той кришталь, водою, в якій одбивається високе, голубе, безоднє небо і вкупі з небом переливається південне, гаряче, ярке сонце. Ця картина не зворушує нерви людини, не викликає її на боротьбу з грізною стихією; навпаки того, вона заспокоює, милує душу її, як милує ніжна, любляча мати дорогу, любов дитину свою. Але докотилась та ріка до величезних каменів Стовпів і тут розлилась — розійшлась на дві великі течії: на так званий Новий Дніпро, який круто повернув і пішов ліворуч, і на так званий Старий Дніпро, який пішов прямо, праворуч.

Коло підніжжя Середнього стовпа, на камені, який піднісся трохи вище рівня води, є глибока ямка, яка зветься Запорізька миска; та миска має півтора аршини завглибшки, а три аршини в поперечнику. Старі люцмани оповідають, ніби з тієї миски запорожці їли галушки, а робили вони це так: брали ложки по три аршини завдовжки, сідали округ тієї миски один проти одного та через миску й годувались такими ложками: цей подавав галушки тому, а той цьому.

Чи справді ж такі запорожці їли з такої миски галушки? На таке питання можна одповісти тільки одно: «По вере вашей дасться вам». А от що на тих Стовпах жила людина уже в передісторичні часи, тому є наочні докази.

Середня скеля була житлом для людини вже за кілька тисяч років до наших часів. На ній знайдено два спідні шари й один шар верхній пізнього періоду. Перший шар, завтовшки 25 см, того періоду, коли людина годувалася найбільш мушлями та рибою; рештки риби та мушлів знаходять у попелищах, які збереглися в різних місцях цього шару; в землі також є різні вироби з кременю та черепки примітивного посуду з чеканим (карбованим) орнаментом трикутника.

У другому шарі також знайдено рештки людської їжі, але тут переважають кістки різних тварин: дикої свині, коняки, бика; є і черепки різного посуду; посуд тут уже більшого розміру й кра-

шого виробу; він оздоблений гусенечним та пунктирним орнаментом; в землі знайдено також пречудово оброблене крем'яне знаряддя, багато шил, одну клинувату, дуже гарно одполіровану сокиру.

Третій шар, верхній, 1 м завтовшки, свідчить, що на цій скелі людина жила дуже багато років. Тут знайдено людські поховання, які слід зарахувати до пізнішої епохи¹⁹⁸.

Ліворуч од трьох величезних каменів Стовпів стоять два теж величезні *Стоги*. Коли підійдеш до тих Стогів ближче та поглянеш на них знизу вверху, та ось перед тобою неначе справді стоять два стоги.

«І хто ж воно тут вивів такі величезні Стоги серед Дніпра? Ну, звичайно, не ми, а такі багатирі та велетні, які жили тут давно, дуже давно, не за нашого віку і не за наших дідів та прадідів, і звалились вони вернигори-самсони-велетні. А хіба тоді такий народ був, як тепер? У нього, може, була сім пудів голова; як треба було йому куди йти, то він візьме невеличкий кийочок, так пудів триста, обмахнеться ним округ себе та й іде...»

Супроти Стовпів та Стогів, з лівого боку Дніпра, виділяється славне урочище *Сагайдачне*. Колись це була надзвичайно гарна, дуже мальовнича, відома всім околиним людям місцевість. З одного боку оповита широким і могучим Дніпром, а з трьох останніх боків обгорнута високим кам'яним прикриттям, укупі з високим густим дубовим лісом, ця місцевість усередині вся була вкрита зеленою, соковитою травою та уквітчана яркими запашними різнобарвними квітами і вабила до себе кожную людину.

«Один з найстаріших дідів-оповідачів, якому було 120 років, розповідав нам, — каже Я. П. Новицький, — що в цьому урочищі жив запорізький козак Сагайдак. А було те ще за часи цариці Катерини, після скасування Запорізької Січі, коли почалось колонізування колишнього запорізького краю*. Сперше той Сагайдак пішов був на Україну, але з України він швидко повернувся назад, засів коло лівого берега Дніпра, нижче Кичкасу, зібрав коло себе товариство та й почав з ним хазяйнувати. «Непривично козакові жити з бабами», — казав він, поживши трохи на Україні, та й ото махнув через те до Дніпра. Поробили вони собі курені, покопали землянки та й почали жити. Старий Сагайдак був за ватага. Він наводив скрізь порядки, заготовляв припаси на зиму, зберігав добро, кохав худобу, а його товариші-козаки допомагали йому: хто рибу ловив, хто в роз'їздах був, хто пасічникував...»

Жили між собою вони гарно й лагідно, нікому нічого лихого не робили, та й їм також не було од інших ніякого лиха. Так жили вони аж доти, поки на вернулось несподівано в це місце московське військо, яке йшло на завоювання Криму. Почувши те, товариство Сагайдака зразу розбіглося геть на всі чотири вітри, а сам Сагайдак не покинув дорогого та Любого йому місця, зачинився в своїй землянці і вирішив не оддаватись живим у руки москалеві, якого так страшно ненавидів за те, що він стільки лиха заподіяв всьому Запоріжжю. Одстрелюючись із своєї землянки, Сагайдак поклав

не одного москаля, аж поки облягли навкруги всю його землянку та запалили її. Він так у диму й задушився, а до москалів живим не вийшов. Од нього те урочище й стало зватися Сагайдачне. Після смерти Сагайдачного в його урочищі жили теж колишні запорожці — Скуть, Хоз, Матвій та Левко Шуті»¹⁹⁹.

Зважаючи на те, що розповів про козака Сагайдака та про урочище Сагайдачне двадцятилітній дід-оповідач, не можна не згадати й того, що каже про Сагайдачного перший історик Запоріжжя кн. С. І. Мишецький. Князь Мишецький прожив в самій Січі з 1736 року по 1740 і там чув про «запорожского воина, прозваного Сагайдачним, который построил фортецию, а по их званію (запорожцев) окоп на великом острове, называемом Хортиц»²⁰⁰.

Звичайно, під тим «воином Сагайдачним» кн. Мишецького треба розуміти не кого іншого, як славнозвісного гетьмана Петра Сагайдачного. Хоча Мишецький каже, що Сагайдачний був на Великій Хортиці, а втім острів Хортиця та урочище Сагайдачне суміжні.

Треба сказати ще й те, що місцевість між урочищем Сагайдачним та островом Великою Хортицею, як дуже захисна та потаємна, вже дуже давно була відома руському вояцтву і давно приваблювала його до себе.

Року 1103 руські князі *, виступаючи супроти половців, призначили збірним пунктом для того місцевість коло острова Великої Хортиці: «И поидоша ниже порогъ, и сташа в Протолчехъ в Хортичемъ острове»²⁰¹.

Пізніш, 1223 чи 1224 року, там же збирались і всі ті руські князі, які виступали на бій супроти татар: «Князі руськіи поидоша вси за Днѣпръ на множество людей, а галичане и воляньци кыйждо съ своими князьями, а куряне и трубчане и путивлицы кыйждо с своими князи... И поидоша в рѣку Днѣпръ, и возведоша пороги, и сташа у рѣки у Хортици на бродъ у Протолчи»²⁰².

В різних місцях урочища Сагайдачного лишались так звані печища або попелища Сагайдака та різної величини ямки; позарослі коноплями, чабром та кураєм; на різних місцях урочища находили вугілля, черепки од розбитого посуду з орнаментом і без орнаменту, шматки заліза, олива, кремені для рушниць та пістолів, а також чимало мідяних монет різних років, руських і неруських.

Найкращі місця урочища Сагайдачного — це так звані скелі *Дурна* та *Середня*, які стоять на 150 кроків одна од одної. Перша гарним, мальовничим рогом вривається далеко в Дніпро, а друга, облямована навкруги густим і високим лісом, викидається до суходолу. Піднімаючись на 70—100 ф. вгору і маючи коло 650 кроків навкруги, Середня скеля нагадує собою величезний курган, який увесь заріс високим, густим лісом, низьким непролазним чагарником; подекуди він засіяний різнокольоровими квітами, між якими найбільш конвалій або ваннику.

Це теж одна з найкращих місцевостей на лівому березі Дніпра, нижче Кичкасу, на яку мимоволі звертає свою увагу кожна людина.

«Коли ви вилізете, — каже Я. П. Новицький, — на ту чи на іншу скелю, то побачите чудовий кришталевий Дніпро, почуєте шумні,

дзвінкі переливи води, які ніжно ласкають ваш слух, побачите мальовниче розкинуті околиці. Перед вами суворі Стопи та Стоги; далі ви бачите ошанцьовану частину острова Хортиці з його кучерявими грушами, навислими скелями, піскуватими берегами та одкосами, а ще далі обрій, в який упираються могили та кряжі степові»²⁰³.

В тридцятих роках минулого віку на Середній скелі можна було бачити оригінальний камінь під назвою «Люлька», схожий на справжню люльку з чубуком та протичкою. Там же можна було теж бачити «ліжко», або «сідало», інакше, «стуло», або «кресло Сагайдака». Те «ліжко» стояло на верховині скелі, і це було не що інше, як оброблений камінь, на середині якого видовбано заглибину для лежання людини з узголівком для голови та з ямочками для ніг. Од морозу чи чого іншого те «ліжко» розлупилось на дві частини, але вони лежали щільно одна коло одної, і ніхто не зважувався зрушувати їх з місця. Але 1883 року до Середньої скелі приїхали з міста Олександровського два гуляки, які після довгої гулянки та доброї п'ятки надумали показати людям свою удалість та молодість — підкласти під «ліжко» порох та запалити його. Задумали й зробили, і в момент од того «ліжка» не лишилось і жодного камінця на місці²⁰⁴.

Подібне до «ліжка» Сагайдака, що на Середній скелі, було також «ліжко» з очевидними слідами штучної обробки на Мигійській скелі, коло річки Бога. Невідомо, яка ж доля того мигійського «ліжка»: чи така ж, як і «ліжка» Сагайдака. Принаймні, мигійське «ліжко» року 1903 було ще ціле²⁰⁵.

Середня скеля приваблює до себе людину не самими своїми красотами: вона притягає до себе ще й тими культурними пережитками, які збереглись на ній: на Середній скелі знайдено неолітичну станцію, яка дуже гарно збереглася до наших часів. Це чудовий зразок життя людини на Дніпрових островах передісторичних часів новокам'яної доби. На ній знайдено чудесне кремінне ретушоване знаряддя, черепки посуду, цікаві як що до техніки, де до глини примішані мушлі, так і що до орнаменту, подібного до орнаменту Усатівської станції біля Одеси. Там же знайдено і рештки їжі людини тієї ж доби, тоб-то мушлі, риб'ячі та звірячі кістки.

Так, урочище Кичкас з його перевозом, з його могутніми, високими скелями, з його лугами-бережинами, з його широкими та далекими околицями споконвіку було відоме людині. Тому докази — ті неолітичні станції, які там знайдено, і ті численні загадкові землянки на взгір'ї коло нього, і та золота монета з особою візантійського імператора, яку випадково витягли з води на перевозі, і навіть ті великі й малі могили, якими увітчаний увесь степ на південний захід од Кичкасу.

Всі ті народи, які приходили в нашу країну, чи з Далекого Сходу, чи з Кавказу, чи з Малої Азії, чи з Греції, всі вони знали Крарійський, або Кичкаський перевіз. Наша країна широко розгортала свої надра і всім давала пристановище й захист. Через те знали її кіммерійці, скити, сармати, роксолани, алани, ост-готи, гуни,

венеди, болгари, авари, хозари, угличі, тиверці, угри, печеніги, половці, греки, генуезці, литовці, татари.

Всі ці народи несли в наш край матеріальну й духовну культуру, яка вона була в ті віки, а з нашого краю вона йшла далеко на захід, а ще далі — на північний край. Звичайно, що цей перевіз знали також і запорожці.

У запорізьких козаків коло урочища Кичкасу, з правого боку Дніпра, були зимовники «відомства Кодацької паланки»; такі ж зимовники й з лівого боку Дніпра, — «відомства Самарської паланки». По тих зимовниках звичайно жили козаки-зимовчаки або сидні, чи гречкосії, які, коли хто хотів, жили з жінками, які не хотіли, жили самотні. Вони «бадались» хліборобством, коневодством, скотарством, пасічництвом, лисичництвом; платили податок один карбованець од «димув» на рік у військову скарбницю *. Після скасування Запорізької Січі в тих зимовниках тільки де-не-де лишилися козаки на своїх старих житлах. Так, року 1781 відомий російський академик Василь Зуев, об'їжджаючи місця колишнього Запоріжжя, завернув між іншим і до урочища Кичкасу, яке він знайшов пустим і безлюдним: «В Кичкасі, — каже він, — стоїть одна тільки хатинка, в якій живе запорожець»²⁰⁶.

Але недовго лишився Кичкас «пустинним». 1789 року на правому боці Дніпра, на урочищі Кичкасі, виникла німецька колонія менонітів Айнлаге-Кичкас.

Першу думку про те, щоб викликати з-за кордону в Росію менонітів, подав цариці Катерині II граф П. О. Румянцев-Задунайський, який вперше побачив їх у Пруссії, коло Данцігу * та Ельбінгу, коли був у Пруссії в часи семилітньої війни *. Румянцев-Задунайський доводив, що меноніти добрі хазяї, що взагалі вони народ чесний, тверезий, працьовитий, що вони можуть бути зразком для руського селянина-хлібороба. Після такої доповіді послано до Пруссії колезького совітника Траппе, щоб вивести звідтіля в Росію кілька менонітських семей. На перший раз прибуло переселенців 510 душ чоловіків і 400 душ жінок. Їх хотіли спочатку посадити на річці Конці, а потім того одвели їм землі на острові Великій Хортиці та на правому боці Дніпра, супроти Кичкасу. Швидко після того до першої партії менонітів-переселенців з'явилися нові німецькі переселенці, і з протягом часу на колишніх запорізьких вольностях виросла сила великих, багатих та квітучих німецьких колоній.

ПРИМІТКИ

1. Думають, що то є риби з породи осятрових.
2. Мищенко Ф. Г. Геродот. — М., 1885. — Т. 1. — С. 321¹⁾.
3. Надеждин Н. И. Геродотова Скифия: Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1844. — Т. 1. — С. 32.
4. Шафарик П. И. Славянские древности. — Прага, 1862. — Т. 1. — С. 545.
5. Там же. — С. 545; Эварницкий Д. И. Вольности запорожских козаков. — СПб., 1898. — С. 28; Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1848. — Т. 2, отд. 1. — С. 238.
6. Летопись по Ипатьевскому списку. — СПб., 1871. — С. 48, 183, 360.
7. Книга большому чертежу. — СПб., 1838. — С. 100.
8. Мельник Е. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Киев, 1890. — Т. 1. — С. 164—166.
9. Мельник Е. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Киев, 1896. — Т. 2. — С. 313—316.
10. Устное повествование Никиты Леонтьевича Коржа. — Одесса, 1842. — С. 56—57.
11. За иншими відомостями, Глобі заплочено за все його майно 300 крб. // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1863. — Т. 5. — С. 437. Скальковский каже, буцім-то Потьомкін заплатив Глобі за дві плантації супроти острова 2000 крб. Це занадто перебільшено. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса, 1850. — Т. 2. — С. 207.
12. Екатеринославский Юбилейный Листок. — Екатеринослав, 1887. — С. 204; Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. — Вып. 10. — С. 173.
13. Титов Г. Я. Письма из Екатеринослава. — Одесса, 1849. — С. 33—35.
14. Боплан Г. Описание Украины. — СПб., 1832. — С. 18.
15. Екатеринославский Юбилейный Листок. — Екатеринослав, 1887. — С. 170.
16. Відкіля всі ці дрібниці взяв єпископ Феодосій про Манастирський острів, зовсім невідомо. В жодних списках руських літописів жодного острову з назвою Манастирського немає. Такі дрібниці можна бачити тільки після довгого посту та щирої молитви та й то «не на яву, а в тонцем сні...»
17. Гавриил. Очерк повествования о Новороссийском крае. — Тверь, 1857. — Т. 2. — С. 65.
18. Екатеринославский Юбилейный Листок. — Екатеринослав, 1887. — № 3. — С. 24.
19. Устное повествование Никиты Леонтьевича Коржа. — Одесса, 1842. — С. 73.
20. Летопись по Ипатьевскому списку. — СПб., 1871. — С. 317.
21. Мельник Е. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Киев, 1896. — Т. 2. — С. 312—313.
22. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 442.
23. Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. — Екатеринослав, 1880. — Т. 1. — С. 334.

¹⁾ Бібліографічний апарат уніфіковано за вимогами сучасних стандартів.

24. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. — Владимир, 1903. — Т. 1. — С. 137.
25. Ригельман А. И. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — М., 1847. — Ч. 3. — С. 11, 13, 112.
26. Мышецкий С. И. История о козаках запорожских. — Одесса, 1852. — С. 60.
27. Там же. — С. 60.
28. Мельник Е. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Киев, 1896. — Т. 2. — С. 312.
29. Эварницкий Д. И. Вольности запорожских козаков. — СПб., 1898. — С. 68; Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. — СПб., 1888. — С. 147—148.
30. Мельник Е. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Киев, 1896. — Т. 2. — С. 313.
31. Падалка Л. В. Остатки старины на Нижнем Днепре. — Киев, 1903. — Т. 2.
32. Мышецкий С. И. История о козаках запорожских. — Одесса, 1852. — С. 66; Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. — Владимир, 1903. — Т. 1. — С. 1367, 1385, 1405.
33. Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. — Екатеринослав, 1880. — Т. 1. — С. 164.
34. Скальковский А. А. История Новой Сечи. — Одесса, 1885. — Т. 1. — С. 358.
35. Устное повествование Никиты Леонтьевича Коржа. — Одесса, 1842. — С. 75.
36. Екатеринославский Юбилейный Листок. — Екатеринослав, 1887. — № 11. — С. 95; Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1853. — Т. 3. — С. 586.
37. Кранц. Доклад о земельном устройстве днепровских лоцманов. — Екатеринослав, 1903. — 22 февр. — Д. 1—3.
38. Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. — Екатеринослав, 1880. — Т. 1. — С. 164—166.
39. Ляскоронский В. Г. Гийом-Левассер де Боплан и его историко-географические труды о Южной России. — Киев, 1901. — С. 12.
40. Эварницкий Д. И. Планы части реки Днепра 1779 и 1780 гг. — Екатеринослав, 1905.
41. Бушуев. Дніпрове поріжжя в археологічному відношенні // Червоний Шлях, 1924, X, XI—XII, 149.
42. Каргопольцев. Путеводитель по р. Днепру и его порогам. — Екатеринослав, 1888. — С. 198.
43. Бушуев. Дніпрове поріжжя в археологічному відношенні // Червоний Шлях, 1924, X, XI—XII, 140.
44. На нашу міру близько 270 футів.
45. Constantini Porphyrogeniti. De administrando imperio, c. IX. Corpus Scriptorum historiae Byzantinae, Vol. III Bonnæ, 1840. — С. 74—79; Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1867. — Т. 6. — С. 50 и далі.
46. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. — Владимир, 1903. — Т. 1. — С. 689—690.
47. Лерберг. Исследования. — СПб., 1819. — С. 282.
48. Зуев В. Ф. Путешественные записки от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 годах. — СПб., 1787. — С. 256—257.
49. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. — Одесса, 1836. — Ч. 1. — С. 141.

50. Эварницкий Д. И. Вольности запорожских козаков. — СПб., 1898. — С. 48.
51. Максимович Н. И. Днепр и его бассейн. — Киев, 1901. — Т. 1. — С. 252—253.
52. Мельник Е. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Киев, 1896. — Т. 2. — С. 213.
53. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. — СПб., 1884. — Т. 1. — С. 181, 344.
54. Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. — Екатеринослав, 1880. — Т. 1. — С. 71—72.
55. Як раніш ми бачили, короля Сигізмунда III, а не Владислава.
56. Кріпость будував не німець, а француз Боплан.
57. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1879. — Т. 11. — С. 14.
58. Пам'ятника поставив Д. І. Яворницький на гроші губерського земства.
59. Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. — Екатеринослав, 1880. — Т. 1. — С. 76; Справочная книга Екатеринославской епархии. — Екатеринослав, 1914. — С. 166.
60. Величко С. В. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Киев, 1855. — Т. 3. — С. 171.
61. Эварницкий Д. И. Вольности запорожских козаков. — СПб., 1898. — С. 69—70.
62. Летопись Самовидца. — Киев, 1878. — С. 167.
63. Мышецкий С. И. История о козаках запорожских. — Одесса, 1852. — С. 60.
64. Яців, Яцько — од власного імени Яків.
65. Екатеринославский Юбилейный Листок. — Екатеринослав, 1887. — 17 мая. — С. 170.
66. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. — Одесса, 1836. — Ч. 1. — С. 225.
67. Назва р. Сури вийшла з тюрсько-татарського слова «сарик» — висихати.
68. Эварницкий Д. И. Вольности запорожских козаков. — СПб., 1898. — С. 131.
69. Ляскоронский В. Г. Гийом-Левассер де Боплан и его историко-географические труды о Южной России. — Киев, 1901. — С. 13.
70. Село Волоське, Волох Тимохвій Каверма. 1875 року. Адрес-календарь г. Александровска. — 1908. — С. 83.
71. Мельник Е. Каталог коллекции древностей А. Н. Поль. — Киев, 1893. — С. 13; Стоянка и мастерская каменного века у Днепровских порогов // Тр. VIII Археологического Съезда в Москве. — Т. 4.
72. Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. — Екатеринослав, 1880. — Т. 1. — С. 85; Справочная книга Екатеринославской епархии. — Екатеринослав, 1914. — С. 161.
73. Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — СПб., 1888. — Ч. 1. — С. 176.
74. Червоний Шлях. — 1924, X, XI—XII, 151.
75. Вестник Европы. — 1881. — Вып. 7.
76. Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб., 1848. — Т. 2. — № 195.
77. Зуев В. Ф. Путешественные записки от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 годах. — СПб., 1787. — С. 253.

78. Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1872. — Т. 8. — С. 287.
79. Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. — Екатеринослав, 1880. — Т. 1. — С. 147—154; Справочная книга Екатеринославской епархии. — Екатеринослав, 1914. — С. 163.
80. Книга большому чертежу. — СПб., 1838. — С. 99.
81. Эварницкий Д. И. История запорожских козаков. — СПб., 1897. — Т. 3. — С. 22.
82. Мышецкий С. И. История о козаках запорожских. — Одесса, 1852. — С. 60.
83. Записки исторические генерала Манштейна. — М., 1823. — Т. 1. — С. 157, 214.
84. Эварницкий Д. И. Вольности запорожских козаков. — СПб., 1898. — С. 162.
85. Очевидно, це те, що зветься амфорою.
86. Разыскания о начале Руси. — М., 1882. — С. 391.
87. Так він зветься в Listach Zolkiewskiego. — Krakow, 1868. — С. 107—108.
88. Летопись по Никоновскому списку. — СПб., 1791. — С. 266, 272—275, 293—298; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1863. — Т. 1. — С. 151.
89. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1863. — Т. 1. — С. 156.
90. Зуев В. Ф. Путешественные записки от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 годах. — СПб., 1787. — С. 255.
91. Мышецкий С. И. История о козаках запорожских. — Одесса, 1852. — С. 61; Эварницкий Д. И. Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края. — СПб., 1889. — С. 13.
92. Эварницкий Д. И. Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края. — СПб., 1889. — С. 12; Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1868. — Т. 7. — С. 174, прим. 31; Полное собрание Законов. — Т. XI. — № 8813. — С. 943.
93. Екатеринославский Юбилейный Листок. — Екатеринослав, 1887. — С. 32.
94. Потім того Таврійської г. Мелітопільського п.
95. Эварницкий Д. И. Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края. — СПб., 1889. — С. 11—15.
96. Танфильев. Вестник и библиотека самообразования. — 1903. — Т. 8.
97. Розкопку робив Д. І. Яворницький.
98. *Historiae Naturalis.* — Paris, 1829. — Т. 37, § 31. — С. 213.
99. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 44.
100. Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1844. — Т. 1. — С. 625.
101. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 50—51.
102. Яків Омелянович Сич, 1927 року.
103. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 52—55.
104. Федорівка-Язикова Катеринославського пов., дід Трохим Ковбаса, 98 років.
105. Там же, дід Федір Михайлович Книрик, 62 років. Адрес-календарь г. Александровска. — 1908. — С. 83—84.

106. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. — СПб., 1863. — Т. 1. — С. 112.
107. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 56; Справочная книга Екатеринославской епархии. — Екатеринослав, 1914. — С. 36.
108. «Погода» українською мовою значить — дурная погода, ненастье, буря. «Де не взялась із моря погода та й скинула дівчиноньку з човна» — народна пісня Харківської губ.
109. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 54.
110. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 53.
111. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 65.
112. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 68.
113. Адрес-календарь г. Александровска. — 1908. — С. 66.
114. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 66.
115. Дід Трохим Ковбаса, 98 років.
116. Мельник Е. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Киев, 1890. — Т. 1. — С. 165.
117. Там же, 1896. — Т. 2. — С. 315.
118. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 67—68.
119. Самар — теперішній Новомосковськ.
120. Марнопіль — це город Маріупіль.
121. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 68.
122. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 68—71.
123. Там же. — С. 62.
124. Той метеорит дуже довго лежав у Катеринославі, коло поліції, а потім його одвезли до Петербургу, де він зберігається в музеї при Академії наук.
125. Вони в красьому музеї Дніпропетровську.
126. Очевидно, це так звана амфора.
127. Эварницкий Д. И. Планы части реки Днепра 1779 и 1780 гг. — Екатеринослав, 1905.
128. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 70—71.
129. Летопись по Ипатьевскому списку. — СПб., 1871. — С. 80. «Рень» — одміль.
130. Дід Трохим Олійник села Старого Кодак Катеринославського повіту, лоцман «першої статті».
131. Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1863. — Т. 5. — С. 495.
132. Атлас части реки Днепра. — СПб., 1863. — № 14; Топографическая карта генерального штаба, ряд XXXVII, лист 13; Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. — СПб., 1863. — Т. 1. — С. 118; на «Плане порожистой части р. Днепра 1917—1923 гг.» Перун також неправильно названо «Змеиный остров».
133. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. — СПб., 1863. — Т. 1. — С. 118—119.

134. З верховини Дніпра.
135. Скота — природна печера, грота.
136. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 75—76.
137. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 74—75.
138. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 87—88.
139. Родословная книга Екатеринославского дворянства. — Екатеринослав, 1886. — Ч. 3. — С. 425.
140. Родословная книга Екатеринославского дворянства. — Екатеринослав, 1886. — Ч. 1. — С. 192.
141. Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. — Екатеринослав, 1880. — Т. 1. — С. 168.
142. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 89.
143. Дід Яків Ткаченко, 70 років. Овравівка, 1886 року.
144. Селянин Старого Кодаку Катеринославського повіту Р. І. Гудима.
145. Адрес-календарь г. Александровска. — 1908. — С. 90—91.
146. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 106—107.
147. Там же. — С. 104—105.
148. Величко С. В. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Киев, 1855. — Т. 4. — С. 472.
149. Летопись Самовидца. — Киев, 1878. — С. 329—331.
150. Бекетов А. Н. О екатеринославской флоре. — СПб., 1886.
151. Дід Марко Іванович Музика-Артемченко, 63 років, село Андріївка-Іваненково. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 120.
152. Величко С. В. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Киев, 1855. — Т. 4. — С. 472.
153. Эварницкий Д. И. Вольности запорожских козаков. — СПб., 1898. — С. 80.
154. Эварницкий Д. И. История запорожских козаков. — М., 1900. — Т. 1. — С. 351.
155. Скальковский А. А. История Новой Сечи. — Одесса, 1886. — Т. 3. — С. 329.
156. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 125.
157. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 124—125.
158. Понад 20 сажнів завширшки.
159. Дригалка — весло на судні спереду, таке ж, як бабайка на плоту, тільки легше за бабайку; звичайно ззаду на судні стерно, а спереду дригалка.
160. Останню цифру на дощці було одбито; з інших джерел видно, що роботи скінчено 1854 року.
161. С. Волоське Катеринославського повіту, Сава Степанович Морар, 70 років. Хв. Тер. Кавель-Петелька.
162. В ній 1784 року було 18 дворів, 15 душ «мужеська полу».
163. Року 1784 там було 18 дворів, 20 душ «мужеська полу». Русов А. А. Русские тракты. — Киев, 1876. — С. 150.
164. Року 1797 в ній було 144 душі чоловіків і 118 душ жінок. Феодосий.

- Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. — Екатеринослав, 1880. — Т. 1. — С. 168.
165. По 7 крб. 64 коп. за десятину.
166. На срібло за 11 428 крб. 40 коп., тоб-то по 6 крб. 11 коп. за десятину.
167. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 127—128.
168. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. — СПб., 1863. — Т. 1. — С. 124.
169. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 129—131.
170. Правильніше — заборя Явлена.
171. Новицкий Я. П. История города Александровска. — Екатеринослав, 1905. — С. 102.
172. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 167—168.
173. Адрес-календарь г. Александровска. — 1908. — С. 81.
174. Мышецкий С. И. История о козаках запорожских. — Одесса, 1852. — С. 67.
175. Кажє дід Фока Горянець, 71 року, с. Вознесенка Катерин. г. Олександрів. п.
176. Адрес-календарь г. Александровска. — 1910. — С. 5.
177. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 135—137.
178. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 139.
179. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 139.
180. Там же. — С. 148—149.
181. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 160.
182. Величко С. В. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Киев, 1855. — Т. 3. — С. 472.
183. Величко С. В. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Киев, 1855. — Т. 3. — С. 160.
184. Нахідку зробив Д. І. Яворницький.
185. Брун Ф. К. Черноморье. — Одесса, 1880. — Т. 2. — С. 288, 303.
186. Южный Край. — 1891. — 31 янв.
187. Гіподром — на нашу міру 608 футів, або $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{6}$ верстви.
188. Constantini Porphyrogeniti. De administrando imperio. — С. 286.
189. Мельник Е. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Киев, 1890. — Т. 1. — С. 166.
190. Архив Калачова. — М., 1854. — Т. 2. — С. 54.
191. Ляскоронский В. Г. Описание Украины. — Киев, 1901. — С. 14.
192. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1879. — Т. 11. — С. 15; Там же, 1885. — Т. 13. — С. 92, 123, 202.
193. Летопись Самовидца. — Киев, 1878. — С. 168.
194. Величко С. В. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Киев, 1855. — Т. 3. — С. 441.
195. Лерберг. Исследования. — СПб., 1819. — С. 278.
196. Степь. — Екатеринослав, 1886. — С. 15.
197. Польский ученый Підберезький доводить, що це ті саме стовпи, про які писав ще 450 року до Р. Х. Геродот і крізь які пройшов в Скитію Геркулес. Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1867. — Т. 6. — С. 495.

198. Звезда. — 1927. — № 198. — 1 сент.
 199. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 175—177.
 200. Мышецкий С. И. История о козаках запорожских. — Одесса, 1852. — С. 68.
 201. Летопись по Лаврентьевскому списку. — СПб., 1872. — С. 267.
 202. Летопись по Лаврентьевскому списку. — СПб., 1872. — С. 480.
 203. Сборник статей Екатеринославского научного общества. — Екатеринослав, 1905. — С. 197.
 204. Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — СПб., 1888. — Ч. 1. — С. 135—136.
 205. А. В. Добровольский.
 206. Зуев В. Ф. Путешественные записки от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 годах. — СПб., 1787. — С. 260.

КОМЕНТАРИ

Давньогрецький історик Геродот народився в м. Галікарнасі (Мала Азія) між 490 і 480 рр. до н. е., помер між 430 і 424 рр. до н. е.

С. 11.

«...до християнської ери» — тут мається на увазі до нової ери.

Точніша назва Дніпра у давніх греків — Борисфен.

С. 12.

Окремі дослідники вважають, що перша частина назви походить від слова «дана», «дна», «дон», тобто «річка». Другу частину назви вони пов'язують з санскритським словом «argis» — «західний». Виходить, ніби Дніпро означає «західна річка». Але з цього приводу є й інші міркування вчених.

До Р. Х. — до Різдва Христового (до н. е.).

Тут автор припустився неточності: давньогрецький географ й історик Страбон жив близько 63 р. до н. е. — 23 р. н. е.

П. Й. Шафарик (1795—1861) — діяч чеського і словацького відродження, археолог, етнограф, мовознавець, історик літератури та поет.

Константин Багрянородний (905—959) був візантійським імператором (з 913 р.) з Македонської династії, письменником. Він одним з перших подав порівняно детальний опис Дніпровських порогів.

«Большому чертежу книга» містила текстові описи старовинних карт Російської держави. Складена в Розрядному приказі 1627 р. як пояснення до «Старого чертежа», що являв карти Росії кінця XVI ст. і «Большого чертежа поля» — карти південної частини Росії 1627 р. (карти не збереглися). В них зображувались Лівобережна, Слобідська й Правобережна Україна, а також Кримське ханство.

С. 13.

Окремі пороги на Дніпрі мали ще й інші назви, зокрема: Ненаситецький — Ненаситець (Ревучий), Вовніговський — Вовнизький, Будильський — Будило і т. д.

Правильно: Еріх Лясота (близько 1550—1616) — австрійський дипломат, автор цікавих нотаток про Запорізьку Січ кінця XVI ст. У 1594 р. за дорученням Рудольфа II побував на Запоріжжі з метою схилити козаків до участі у війні проти турецьких загарбників.

Відомий радянський дослідник історії Запоріжжя В. О. Голобуцький також вважає, що Дніпровських порогів існувало 12. В їх районі, на його думку, вільне судноплавство було неможливим. За порогами й починався той край, який одержав назву Запоріжжя (Див.: Голобуцький В. А. Запорожское казачество. — К., 1957. — С. 53).

Гійом Левассер де Боплан (близько 1600—1673) — французький військовий інженер, який перебував у 1630—1648 рр. на службі у польського уряду (очолював будівництво фортифікаційних споруд на півдні України):

Д. І. Яворницький помилково називає різні кочові племена народами. Крім того, деякі з них, скажімо, авари (обри — в давньоруських літописах) були нічим іншим, як великим союзом кочових племен тюркського походження. Зрозуміло, що запорожців також не можна називати окремим народом.

Мається на увазі 1775 р., коли на початку червня царські війська на чолі з генералом П. Текелієм зайняли, а потім зруйнували Запорізьку Січ.

С. 14.

- П. І. Калнишевському (Калниш) (близько 1690—1803) судилося стати останнім кошовим отаманом Запорізької (Нової) Січі. Він походив з родини українського шляхтича Лубенського полку і належав до найбільш заможної верхівки запорізької старшини.
- C. 15. Самарська паланка була адміністративно-територіальною одиницею (округом) у Новій Січі. Розташовувалась на лівому березі Дніпра.
- M. C. Грушевський (1866—1934) на час виходу книги «Дніпрові пороги» у 1928 р. вже був обраний академіком АН УРСР (з 1924 р.) і керував секцією історії України історичного відділу Академії наук.
- C. 16. Мова йде про українське посольство до російського уряду на чолі з С. Богдановичем-Зарудним і П. Тетерею.
- Ясиром найчастіше називали бранців, захоплених турецькими і татарськими агресорами під час нападів на українські, російські та польські землі в XV—XVIII ст.
- Про В. Б. Шереметєва написано не зовсім точно. З 1658 р. він уже був київським воеводою. У 1660 р. після поразки російського війська під Чудновом його захопила в полон польсько-шляхетська армія, командована якою потім видало Шереметєва кримському хану. Викуплений з полону російським урядом лише в 1681 р.
- C. 23. У травні 1687 р. 100-тисячне російське військо і 50-тисячний загін українських козаків під керівництвом В. В. Голіцина виступили з України в похід на Крим. Але внаслідок того, що на шляху просування татари підпалили степ і тим самим позбавили коней північного корму, військо було змушене в червні повернути назад.
- О. І. Рігельман (1720—1789) — російський історик, військовий інженер, топограф, генерал-майор. У 1741—1743 рр. у зв'язку з розмежуванням кордонів між Росією і Туреччиною працював на Запорізькій Січі. Брав участь у російсько-турецьких війнах 1735—1739 і 1768—1774 рр., будував укріплення на Південній Україні. Написав багато в чому компілятивну працю «Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще...» (1847). Важливими в ній є документальні матеріали та власні спостереження автора про життя запорізьких козаків.
- Маєтсья на увазі Прутський похід 1711 р. російської армії в Молдавію під час російсько-турецької війни 1710—1713 рр.
- Чортомлицька, або Стара, Базавлуцька Січ з кінця XVI до початку XVIII ст. була розташована на о. Чортомлик, або Базавлук (поблизу сучасного с. Капулівки Нікопольського району Дніпропетровської області). В травні 1709 р. царське військо її зруйнувало. Після цього запорізькі козаки спробували заснувати Січ на р. Кам'янці, але змушені були відступити у володіння Кримського ханства, де в пониззі Дніпра з дозволу хана збудували Олешківську Січ (1711).
- C. 24. Колишня фортеця (до 1857 р.) на Кінбурнській косі (зараз у межах Миколаївської області).
- С. І. Мишецький (роки народження і смерті точно невідомі) у 1736—1740 рр. служив у російській армії, частини якої були зосереджені на Україні. Тут він познайомився з історією і побутом запорожців.
- Займище — вільна земля, зайнята людьми під житло чи ведення господарства явочним порядком.
- Зимівником називалось господарство, хутір у запорізьких, а також чорноморських і донських козаків, де вони мешкали, коли не велись військові дії (найчастіше це траплялось взимку).
- За іншими даними, вже в другій половині XVII ст. тут знаходилась залога запорожців і жили лоцмани, котрі проводили судна через Дніпрові пороги.
- У 1770 р. на Побужжі кочували татари-ногайці, які прийняли російське підданство і восени оселились на землях Приазов'я.
- Херсон було засновано у 1778 р. як місто з фортецею і суднобудівною верф'ю для створення чорноморського флоту.
- C. 25.
- Арман Емманюель дю Плессі Рішельє (1766—1822) — французький і російський державний діяч, герцог. Злякавшись буржуазної революції у Франції, в 1789 р. емігрував до Росії, служив у армії. З 1803 р. призначений гроднаначальником Одеси, одночасно в 1805—1814 рр. виконував обов'язки генерал-губернатора Новоросійського краю. За дорученням царського уряду керував заселенням і будівництвом на території Південної України.
- «Описание Украины» Боплан видав у 1651 р. після повернення до Франції.
- Мова йде про гетьмана нереєстрових запорізьких козаків І. М. Сулиму (рік народження невідомий — помер у 1635 р.). Повертаючись із загоном повсталих козаків після морського походу під Азов, у серпні 1635 р. він напав на замок Кодак, зруйнував його і знищив тут гарнізон німецьких найманців.
- Уряд шляхетської Польщі відбудував Кодацьку фортецю в 1639 р. і збільшив у ній залогу до 600 солдатів.
- За більш точними даними, Б. Хмельницький у супроводі невеликого загону козаків прибув на Запорізьку Січ у грудні 1647 р. А вже в січні наступного року тут під його проводом спалахнуло повстання, яке стало початком визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі (1648—1654).
- «Літопис Самовидця» — український козацько-старшинський твір другої половини XVII — початку XVIII ст., який певною мірою описує суспільно-політичні події та економічний розвиток України з 1648 до 1702 р. Автор його анонімний, але деякі дослідники вважають, що ним був генеральний підскарбій Р. О. Ракушка-Романовський. Востаннє перевидавався у 1971 р.
- C. 37.
- Ранговою дачено називалась маєтність, надана урядом за службу окремій особі, яка перебувала на певній військовій чи адміністративній посаді («ранзі»).
- Російсько-турецька війна 1735—1739 рр.
- C. 42.
- Шанці — укріплені населені пункти.
- C. 43.
- Ініціали вченого названі невірно. Д. І. Яворницький посилається на працю Дмитра Івановича Іловайського (1832—1920), російського історика, автора монографій «История Рязанского княжества» (1858), «Гродненский сейм 1793 г.» (1870), «Разыскания о начале Руси» (1876) та ін.
- C. 44.
- Д. І. Вишневецький (рік народження невідомий — помер у 1563 р.) — український магнат, князь. У 50-х роках XVI ст. у Речі Посполитій був черкаським і канівським старостою. До російського царя Івана IV прийшов на службу в 1558 р. У 1561 р. повернувся на Україну до Черкас.
- C. 52.
- Д. Ф. Адашев (рік народження невідомий — помер близько 1562—1563 р.) — російський воєначальник, з 1559 р. — окольничий. Перший воевода військ, відправлених у Крим (лютий — вересень 1559 р.).
- Д. І. Яворницький припустився помилки. Пліній Молодший жив близько 61—114 рр. н. е. Став відомим автором праць
- C. 55.

з економіки, історії політичного і культурного життя Римської імперії I—II ст. Він був племінником Плінія Старшого (близько 23—79), який і написав фундаментальні дослідження з природознавства та історії Риму середини I ст., зокрема «Природничу історію» в 37 книгах.

Точніше: Скітія або Скіфія — країна, що охоплювала територію Північного Причорномор'я і перебувала під владою скіфів. Також назва політичного об'єднання скіфів, утвореного приблизно в кінці VII чи на початку VI ст. до н. е. Закінчила своє існування в кінці II — на початку III ст. н. е.

П. О. Румянцев-Задунайський (1725—1796) — російський полководець, генерал-фельдмаршал, з 1764 р. був президентом другої Малоросійської колегії, генерал-губернатор Малоросії.

Мається на увазі ревізія, проведена царським урядом у 1782 р.

Я. П. Новицький (1847—1925) — відомий український фольклорист, етнограф і педагог. Значну цінність становлять зібрані ним на Південній Україні фольклорні, етнографічні та краєзнавчі матеріали, опубліковані в збірках «Малорусские народные предания и рассказы» (1876), «Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине (с 1874 по 1903 гг.)» (1908) та ін.

Мережа — невід з великими чарунками.

Кодола — канат (линва), що кріпилася до крила невода.

У наведеному уривку з літопису мова йде про скидання в Дніпро ідола Перуна, що стояв у Києві на «Перуновому горбі», і момент хрещення Русі великим князем київським Володимиром Святославичем (рік народження невідомий — помер у 1015 р.). Тут зображено запровадження християнства в Київській Русі одночасним актом масового хрещення киян, але насправді цей процес був довготривалим.

Тобто син Святослава.

Наведені автором книги «народні легенди» є інтерпретованим переказом різних літописних свідчень.

У другій половині XVII—XVIII ст. Гетьманщиною півночі називалась Лівобережна Україна з Києвом і невеликою територією на правому березі Дніпра.

У 1921 р. Олександрівськ перейменовано на Запоріжжя. Малоросійська губернія як адміністративно-територіальна одиниця була створена на Лівобережній Україні за указом Павла I в 1796 р., скасована в 1802 р. і перетворена на Чернігівську та Полтавську губернії.

Меноніти (менноніти) — представники релігійної секти, що виникла в 30-х рр. XVI ст. у Нідерландах як відгалуження анабаптистів. У другій половині XVIII ст. віровчення менонітів було занесене в Росію і на Україну німцями-колоністами.

Мається на увазі М. С. Воронцов, який у 1828—1844 рр. займав посаду новоросійського і бессарабського генерал-губернатора.

Я. П. Новицький припускав, що то могло бути те саме місце, де печеніги вбили князя Святослава Ігоровича.

Ногайці — тобто ногайські татари. У XVII—XVIII ст. ногаями називали татарські феодальні державні утворення, котрі виникли в південноукраїнських степах на початку XVII ст. внаслідок розпаду Малої Ногайської орди.

Точніше: Єлисаветград — колишня назва (до 1934 р.) м. Кіровограда.

Очевидно, тут вкралася прикра помилка. Відомим російським орієнталістом (сходознавцем), основоположником віт-

чизняної асиріології був Михайло Васильович Нікольський (1848—1917). Він став ініціатором створення Східної комісії (1887) при Московському археологічному товаристві.

Під херсонітами розумілись жителі Херсонесу Таврійського — давнього міста, розташованого на південно-західному березі Криму. Зараз про його існування свідчать лише руїни біля сучасного м. Севастополя. Заснований в кінці V ст. до н. е. греками-переселенцями з м. Гераклеї Понтійської, що існувала на південному узбережжі Чорного моря.

У даному випадку Константин Багрянородний під печенігами розуміє західне відгалуження тюркських кочових племен, які наприкінці IX ст. розселились у степах від гирла Дунаю на Захід до пониззя Дону на Схід. У X ст. вони неодноразово (915, 920, 968, 972 рр. і т. д.) нападали на Русь.

Михайло (Михалон) Литвин (роки народження і смерті невідомі) — литовський дипломат, служив у Криму в першій половині XVI ст. Є автором твору «О нравах татар, литовцев и москвитян. Десять отрывков» (1615), де описує побут литовців, росіян, українців і кримських татар.

Самійло (Самоїл) Васильович Величко (1670 р. — помер після 1728 р.) був українським козацьким літописцем. Автор відомого твору «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке», опублікованого в 1848—1864 рр. у Києві в 4-х томах.

Мова йде про турецько-татарську фортецю Кизикермен, розташовану на Північному Причорномор'ї.

Не зовсім чітко висловлена автором думка. Відомо, що перші козаци на території Запоріжжя поселилися, ймовірно, на початку XVI ст. У XVII ст. на Півдні України джерела фіксують вже порівняно значні постійні козацькі поселення. В 70-х роках XVIII ст. населення Запоріжжя, як вважають окремі дослідники, становило близько 100 тисяч чоловік. Активна колонізація регіону почалась приблизно з середини XVIII ст. і продовжувалась до середини 30-х років XIX ст., а місцями й до 50-х років.

У 1103 і 1111 рр. руські князі на чолі з Володимиром Мономахом здійснили походи в степ проти половців, завдавши їм поразки.

Військовий скарб — тобто фінансовий орган Війська Запорізького. Також скарбниця, яка, за деякими історичними джерелами, до визвольної війни 1648—1654 рр. знаходилась у Терехтемирові, а пізніше на островах Дніпра, нижче річки Чортомлик. З літописів і переказів довідуємося, що кожна січ мала власну скарбницю.

Данціг — колишня німецька назва польського міста Гданська.

Семилітня війна 1756—1763 рр. між Пруссією, Англією, Португалією, з одного боку, та Австрією, Росією, Саксонією, Францією, Швецією, Іспанією і рядом дрібних німецьких держав, з другого.

Старший науковий співробітник
Інституту історії АН УРСР,
кандидат історичних наук ГУРЖІЙ О. І.

Зміст

<i>Гуржій О. І.</i> Людина, повна любові і знань	5
ПЕРЕДМОВА	10
ДНІПРОВІ ПОРОГИ	11
ПРИМІТКИ	129
<i>Гуржій О. І.</i> Коментарі	137

ДОКУМЕНТАЛЬНОЕ НАУЧНОЕ ИЗДАНИЕ
Яворницкий Дмитрий Иванович
ДНЕПРОВСКИЕ ПОРОГИ
Географо-исторический очерк
Днепропетровск,
издательство «Промінь»
На украинском языке

ДОКУМЕНТАЛЬНЕ НАУКОВЕ ВИДАННЯ
Яворницький Дмитро Іванович
ДНІПРОВІ ПОРОГИ
Географічно-історичний нарис

Зав. редакцією *В. В. Чорнобильський*
Редактор *О. П. Моторіна*
Художник *О. М. Бузілов*
Художній редактор *К. Д. Ткаченко*
Технічний редактор *С. В. Запольська*
Коректори *А. Ф. Мешина,*
Н. О. Таран

ИБ № 2270

Сдано в набор 04.04.89. Подписано в
печать 27.10.89. БТ 70277. Формат 60 ×
× 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная. Гарнитура
банниковская. Печать офсетная. Усл.
печ. л. 9. Усл. кр.-отт. 19,25. Уч.-изд. л.
9,2. Тираж 15 000 экз. Заказ 8—273.
Цена 60 к.

Издательство «Промінь», 320070, Дне-
пропетровск, просп. К. Маркса, 60.

Текстовые диапозитивы изготовлены
на Головном предприятии РПО «По-
лиграфкнига»

Киевская книжная фабрика «Жовтень»,
252053, г. Киев-53, ул. Артема, 25.

Картиця - сатиричний і сатиричний
і островів Дитра на берегах прот.
Зина Баренорочна, зрештою імператор,
і св. Григорія, повелюючи своє назван
іменем Великий Арменій Григорія, і
і. Пасиш на Дитру (17); в рче

Яворницький Д. І.

Я22 Дніпрові пороги: Геогр.-істор. нарис / Худож. О. М. Бузі-
лов. — Дніпропетровськ: Промінь, 1989. — 142 с.: іл.
ISBN 5-7775-0081-1

Книга відомого українського історика, етнографа і археолога, академіка
Д. І. Яворницького є результатом багатолітньої роботи по дослідженню уні-
кального явища природи — Дніпровських порогів.
Розраховано на масового читача.

Я 1805040700-071 16-89
М219(04)-89

ББК 26.891 (2Ук)

Острови Коринца - самий
 чийши острови Дніпра на величезній
 ефінійній бар'єрній системі, яка
 острів св. Григорія, який був
 свідком Великої Армії -
 встановив її в Росії, на Дні
 - Коринца (2)

